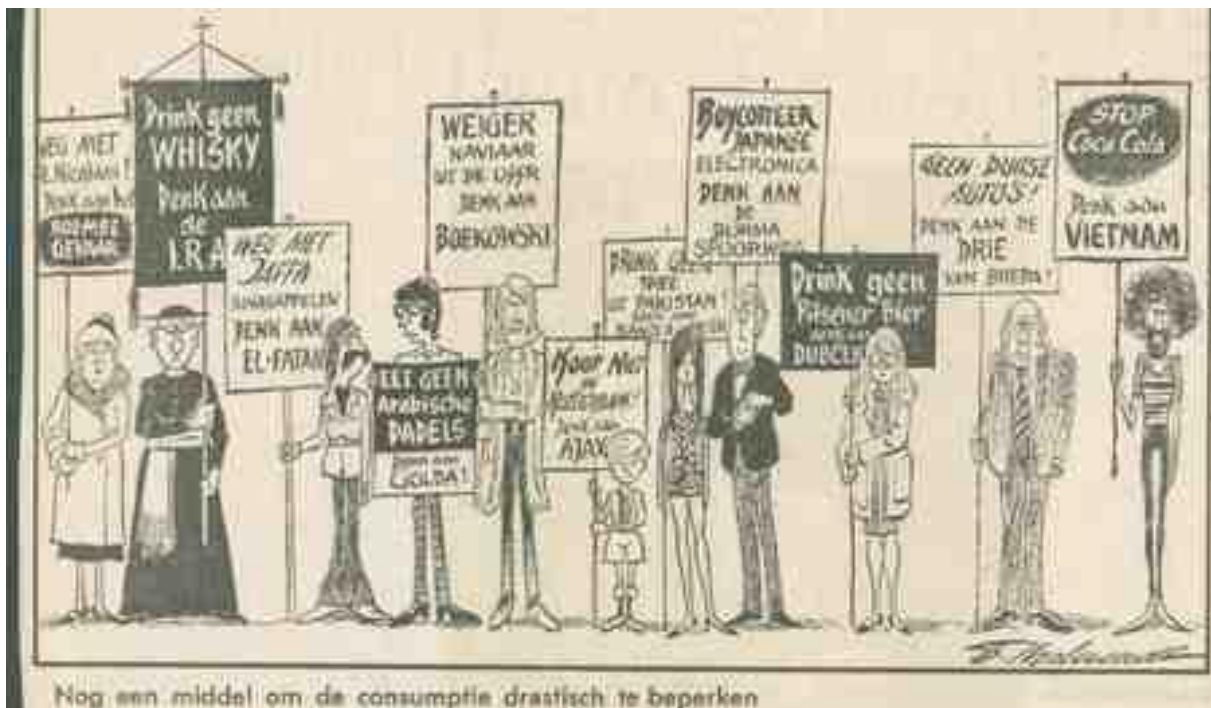

3/15/2020

'Weinig werkende, veel consumerende varkensmens'

De representatie van consumptie in de Tweede Kamer tijdens de algemene beschouwingen, 1963-1973

Maarten Ghielen BA
Studentnummer: 4475348
Scriptiebegeleider: Dr. Bart Zwegers

Inhoudsopgave

‘WEINIG WERKENDE, VEEL CONSUMERENDE VARKENSMENS’¹

INLEIDING _____	2
HOOFDSTUK 1: AARDGAS, CONSUMENTENSUBSIDIES EN LOONVORMING _____	12
HOOFDSTUK 2: KOOPKRACHT, INFLATIE EN CONSUMPTIE _____	21
HOOFDSTUK 3: MORALISEREND _____	29
HOOFDSTUK 4: EEN NIEUWE DOELGROEP? _____	34
CONCLUSIE _____	39
BRONNENLIJST _____	45

¹ Uitspraak aangehaald door Piet Jongeling van de GPV uit ‘Socialisme en democratie’ tijdens de algemene beschouwingen van 1968, Handelingen II, 1968-1969, 9 oktober 1968, 313.

Inleiding

Oud-premier Willem Drees is het evenbeeld van de politieke cultuur van de wederopbouw en de jaren vijftig. Hij stond symbool voor zelfbeheersing, hard werken en bovenal zuinigheid. Door dit uit te stralen als publiek figuur – ‘practice what you preach’ – gold zijn levensstijl als een voorbeeld voor de rest van de bevolking.² Tegen de achtergrond van de wederopbouw en magere economische jaren/geleide loonpolitiek typeerde historicus Piet de Rooy de jaren vijftig ook wel als een periode van tucht en ascese.³ Historici Hans Daalders en Jelle Statesman beschrijven het in hun biografie van Drees als volgt:

Er is een onmiskenbare parallel tussen zijn opvattingen over de overheidsuitgaven en zijn eigen levenspatroon, dat niet overdreven zuinig was. (...) Zij gaven alleen geen geld uit aan ‘overbodige luxe’, aan statussymbolen als een auto of groot huis. Drees was zelf ook bewust bezig met zijn imago. Wanneer hij een nieuw pak moest aanschaffen en hem de nieuwste mode werd aangeraden twijfelde hij openlijk tegen een partijgenoot. ‘Zouden de mensen dat wel begrijpen?’⁴

De regeerperiode van Drees eindigde iets meer dan zestig jaar geleden, maar een dergelijke uitstraling van en nadruk op zuinigheid lijkt wel haast buitenaards in vergelijking met de politieke cultuur van nu. Het premierschap van Drees op deze manier vergelijken met die van Mark Rutte maakt dat punt duidelijk. Dit citaat uit een Volkskrant artikel laat dit contrast zien:

Volgens Rutte wordt er in Nederland te veel ‘gemopperd en gesomberd’. ‘Als we zo somber blijven gaat het niet lukken. We moeten het deken van negativisme wegtrekken. Laten we wél die auto kopen, laten we wél dat huis kopen, we moeten een beetje risico nemen en vertrouwen hebben.’⁵

Het contrast kan haast niet groter, van zuinigheid naar een oproep tot spenderen. Hier is dus iets fundamenteels veranderd. Het electoraat van de jaren vijftig kreeg een geheel andere boodschap dan dat van de jaren tien van de eenentwintigste eeuw. Zuinigheid als deugd is

² Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam, 2016), 294.

³ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014), 227.

⁴ Hans Daalders en Jelle Statesman, *Premier en elder staatsman. Willem Drees 1886-1988. De Jaren 1948-1988* (Steenwijk, 2014), 305.

⁵ Volkskrant (Redactie), Rutte: ‘Er wordt te veel gemopperd en gesomberd’, <https://tinyurl.com/yyqy4d4k> (laatst geraadpleegd 21-10-2019).

vervangen door de deugd van het consumeren. Hoe kan dit eigenlijk? Dat het debat en taalgebruik zo is veranderd in deze periode? De Tweede Kamer speelt een grote rol in het denken hierover. Zij beïnvloedt en reflecteert deels het denken in de bredere maatschappij. Dat is de reden dat de focus van deze scriptie gericht zal zijn op de Tweede Kamer.

Consumentenmaatschappij

In het algemeen wordt aangenomen dat onder invloed van amerikanisering en welvaartsgroei de moderne consumptiemaatschappijen in Europa pas na 1945 ontstonden. Het zou zijn ontstaan in de Verenigde Staten aan het begin van de twintigste eeuw en na de Tweede Wereldoorlog door de Amerikanen zijn meegenomen. Naast de groei die landen als Nederland doormaken in deze periode kon er zo een consumentenmaatschappij ontstaan.⁶ De laatste jaren is er kritisch gekeken voorbij de Amerikaniseringstheorie naar consumptie in een langer historisch perspectief. Historicus Frank Trentmann schrijft over de consumentenmaatschappij van de 19de eeuw.⁷ Een consumentenmaatschappij is dus niks nieuws. Historici moeten volgens hem waken voor essentialisme als het aankomt op de consumentenmaatschappij, een begrip dat bovendien geladen is met zowel positieve als negatieve betekenissen. Het is een overkoepelende term en daarmee gevoelig voor verandering. Een andere historicus, Sheryl Kroen, wijst al naar consumptie aan het hof van de 17de eeuw. Zij ziet een golfbeweging in de geschiedenis van een positieve visie op consumptie afgewisseld met een negatieve interpretatie. De bron van de positieve visie is volgens haar *The Wealth of Nations* van de achttiende-eeuwse politiek-econoom Adam Smith.⁸ Hij legde een verband tussen de productie en consumptie van goederen. Uit deze wisselwerking ontstaat de rijkdom van een natie.⁹

Het verbinden van normatieve connotaties of betekenissen aan consumptie is niet voorbehouden aan naoorlogse Amerikanisering en verandert door de tijd heen. Er bestaat volgens Kroen naast deze positiviteit ook een grote hoeveelheid moraliserende werken waar de risico's van consumeren worden beschreven en de link wordt gelegd tussen terughoudendheid en deugd. Een goed voorbeeld hiervan is volgens Kroen de spanning bij de burgerij van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de Gouden Eeuw. Aan de ene

⁶ Historiek, 'Consumptiemaatschappij – Betekenis en kenmerken' <https://historiek.net/consumptiemaatschappij-betekenis-kenmerken/128710/> (laatst geraadpleegd 23-12-2019)

⁷ Frank Trentmann, 'The Long History of Contemporary Consumer Society. Chronologies, Practises, and Politics of Modern Europe', *Archive für Sozialgeschichte* (49, 2009), 110

⁸ Sheryl Kroen, 'A Political history of the Consumer', *The Historical Journal*, Vol. 47, No. 3 (September, 2004), 711.

⁹ Het is in zijn werk wat diepgaander dan dat, aangezien Smith zelf ook onderscheid maakte in verschillende soorten consumptie. Hierin maakte hij een normatieve rangorde van consumptie. Het is dus niet zo dat volgens Smith alle consumptie goed en van gelijke waarde was.

kant was de nieuwverworven rijkdom deel van hun identiteit, maar de rijkdom te breed laten hangen was moreel verwerpelijk en werd verbonden aan het katholicisme. De katholieken waren destijds de tegenstanders van de protestanten in de Lage Landen, in de Tachtigjarige Oorlog. De nieuwe protestantse republiek wilde daar niet mee in verband gebracht worden, zij wilde zich afzetten van katholieke spijzucht als moreel hoogstaande calvinistische republiek.¹⁰ Hier was dus een spanning tussen het positieve van consumeren, namelijk de economische groei die dat met zich meebracht en aan de andere kant de schaamte die eraan was verbonden. Het werk van historicus Simon Schama laat zien dat de elite van de republiek zeker niet vies waren van consumptie, maar daar werd door calvinistische dominees hard tegen geageerd.¹¹ Kroen laat zo een golfbeweging zien in de geschiedenis, van consumptie als deugd naar schaamte en weer terug. Deze is natuurlijk niet alleen verbonden aan een katholieke/protestantse tegenstelling. Voor Nederland lijkt het er dus op dat een dergelijke golfbeweging heeft plaats gevonden ergens tussen de regeringsperiode van Willem Drees en Mark Rutte.

Nederlands onderzoek

in navolging van internationaal onderzoek en de economische crisis is er de laatste jaren in Nederland ook meer aandacht van historici voor consumentisme en consumptiepolitiek. Nog in 2017 kwam een nummer van *Low Countries Historic Review* uit met daarin een reeks van artikelen over consumptie. Historica Giselle Nath schreef in dat nummer over spanningen tussen de opbouw van de welvaartsstaat in België en consumentenorganisaties.¹² Deze waren volgens haar binnen de context van de welvaartsstaat niet succesvol om de politieke aandacht te verplaatsen van economische groei en volledige werkgelegenheid naar consumentenwelzijn.¹³ Historici Joost Jonkers, Michael Milo en John Vennerom analyseerden consumentenkrediet en de veranderende visie en wetgeving daarover in Nederland. In 1961 werd de wet op het afbetalingsstelsel ingevoerd en drie jaar later werd het bureau kredietregistratie opgericht. Dit waren eerste stappen waarin consumentenkrediet werd genormaliseerd. Dit proces vond zijn eindpunt in de wet op consumptief geldkrediet. Deze wet normaliseerde consumentenkrediet in 1972 volgens hen volledig, onder andere omdat het stigma en het beeld van bedreiging voor lagere sociale klassen was verdwenen. Vanaf de invoering van deze wetgeving werd consumentenkrediet gezien als normaal onderdeel van de

¹⁰ Kroen, 'A Political History', 713-714.

¹¹ Simon Schama, *Overvloed en onbehagen, De Nederlandse cultuur in de Goude eeuw* (Amsterdam, 1998), 295-348.

¹² Giselle Nath, 'Giving Consumers a Political Voice. Organized Consumerism and the Belgian Welfare State, 1957-1981', *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017), 70-93, 70-72.

¹³ Nath, 'Giving', 92-93.

moderne maatschappij, in ieder geval vanaf het perspectief van de het consumentenbeleid van de overheid.¹⁴

Naast consumentenbeleid is er ook meer aandacht voor maatschappelijk activisme en commerciële retoriek rondom het thema consumptie. Historicus Peter van Dam kijkt in zijn artikel naar fair trade activisme in Nederland in de jaren zestig. Hij gebruikt dat onderzoek als casus om te bestuderen in hoeverre consumptie is verbonden met burgerschap. Actie en consumptie kunnen een politieke motivatie hebben, maar hier zitten volgens van Dam ook grenzen aan.¹⁵ Het laatste artikel uit dit nummer van *Low Countries Historical Review* is van historici Chris Dols en Maarten van den Bos. Zij onderzoeken de introductie en geschiedenis van de metafoor 'koning consument'. Een groot deel van dat onderzoek gaat over hoe het werd gebruikt in de marketing en reclamewereld, maar de metafoor vond ook gebruikers in het parlement. Vooral bij de Partij van de Arbeid (PvdA) werd, door de groei van de middenklassen in Nederland, deze retoriek ingezet om meer aandacht te creëren voor consumentenbelangen.¹⁶ Deze onderzoeken laten een zeer uiteenlopend beeld zien van onderzoek naar de consumentencultuur in de Lage Landen. In deze onderzoeken komt het parlementaire aspect soms kort aanbod, maar is nergens de focus. We weten niet hoe er in de Tweede Kamer werd gesproken over consumentenbeleid en consumptie, zeker niet in de turbulente periode tussen eind jaren zestig en begin jaren zeventig. Het onderzoek van deze scriptie kan daarmee dus een bijdragen leveren aan het lopende discours en onderzoek van consumentencultuur. In dit geval het parlementaire debat over consumptie.

Consumentenwetgeving is een cruciaal onderdeel geweest in de opkomst van consumentenbewegingen en consumentenbeleid maar wordt door historici weinig onderzocht. Dit is door historici onderbelicht, maar door een jurist opgepakt. Jurist Thom van Mierlo heeft het over de 'kroonjuwelen' voor consumenten in het Nederlandse consumentenrecht.¹⁷ Hij beschreef een historische ontwikkeling van het consumentenrecht en wat de drijvende krachten waren achter dit consumentenrecht. Veel aandacht wordt hierin besteed aan de Commissie voor Consumentenaangelegenheden (CCA). Dit was een commissie van de

¹⁴ Joost Jonkers, Michael Milo en Johan Vannerom, 'From Hapless Victims of Desire to Responsibly Choosing Citizens. The Emancipation of Consumers in Low Countries' Consumer Credit Regulation', *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017), 115-138, 125-128.

¹⁵ Peter van Dam, 'In search of the Citizen-Consumer. Fair Trade Activism in the Netherlands since the 1960s', *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017), 139-166, 141-142, 157-166.

¹⁶ Chris Dols en Maarten van den Bos, 'King Consumer. Contested Conceptualisations of the Consumer and the Politics of Consumption in the Netherlands, 1920-1980', *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017), 94-114, 108-113.

¹⁷ Thom van Mierlo, 'Kroonjuwelen voor consumenten in het BW:P geschiedenis van het Nederlandse consumentenrecht', *Tijdschrift voor consumentenrecht en handelspraktijken*, 2018-5, 244-251, 244.

Sociaaleconomische Raad. Zo kwamen consumentenbelangen in de polder, de onderhandelingen tussen werkgevers, werknemers en de regering.¹⁸ Volgens hem werkte deze incorporatie van consumentenbelangen in de polder naar behoren en resulteerde dat uiteindelijk in een zeer degelijk wetboek consumentenrecht.¹⁹

Geleide loonpolitiek

Tijdens de wederopbouw voerde de regering van Drees een geleide loonpolitiek. Deze bleef gehandhaafd nadat de wederopbouw voorbij was en werd zelfs vastgehouden na het vallen van het laatste kabinet-Drees. Voor de Tweede Wereldoorlog bemoeide de overheid zich liever niet met de economie. De houding was niet-interventionistisch, dus ook wanneer het aan kwam op loonbeleid, dat was een zaak van de werkgevers. Tegen het einde van de jaren 30 was er een minimale inbreng door de rijksoverheid. Na de oorlog veranderde deze houding van de overheid sterk, door noodzaak en onder invloed van Keynesiaanse economie. Hierdoor vond er tussen 1948 en 1953 geen reële loonsverhoging plaats.²⁰ De lage lonen waren bedoeld om de handelspositie van Nederland te versterken. Door de lonen laag te houden bleven de prijzen laag, wat de Nederlandse concurrentiepositie vervolgens ten goede kwam. Volledige werkgelegenheid en goede sociale voorzieningen werden belangrijker gevonden dan hogere lonen voor werknemers.²¹

De vakbonden staakten zelden binnen dit consensusmodel. Staken werd door Drees ook expliciet afgekeurd. Deze bereidheid van de vakbonden om mee te gaan met de wensen van de regering en zich neer te leggen bij de lage lonen is te verklaren door het verzuilde stelsel in Nederland en de pacificatie van de Nederlandse politiek.²² Er wordt onder historici, bijvoorbeeld door Peter van Dam, getwijfeld aan het nut van het begrip verzuiling en of het wel een unieke situatie was voor Nederland.²³ Zeker is dat het te alomvattend en absolutistisch is opgevat in het verleden, maar de hiërarchische structuur van onderlinge contacten bestond wel.²⁴ Deze omstandigheden zorgde ervoor dat de bevolking grotendeels meeging in het beleid dat leidde tot lage lonen. Zolang de meerderheid van de bevolking hieraan meewerkte, bleef het rustig. Een dergelijke situatie is nu niet meer voor te stellen in een tijd dat de consumentenkoopkrachtplaatjes dé twistappel tijdens de algemene beschouwingen zijn. Destijds hadden de politieke partijen andere prioriteiten, maar ook andere morele visies over

¹⁸ Van Mierlo, 'Kroonjuwelen', 245.

¹⁹ Ibidem, 250.

²⁰ Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 300-301.

²¹ Ibidem. 301-302.

²² Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 294-300.

²³ Peter van Dam, 'Constructing a Modern Society Through "Depillarization". Understanding Post-War', History as Gradual Change', *Journal of Historical Sociology*, Vol. 28 No. 3 September 2015, 291-313, 291-303.

²⁴ De Rooy, *Waereldkaart*, 232.

consumptie. Ze zouden mogelijk zelfs visies kunnen hebben los van de economische gevolgen die deze zouden kunnen hebben. De geleide loonpolitiek werd gehandhaafd tot 1963, toen deze onhoudbaar werd. De lonen, en daarmee de consumptie, stegen hierdoor behoorlijk.²⁵

Hoofdvraag

Deze scriptie gaat over de gevolgen van deze verandering voor op de representatie van consumenten en debatten over consumptie in de Tweede Kamer. Wanneer de geleide loonpolitiek onhoudbaar werd, moesten de politieke partijen daarop reageren, reële loonstijging werd belangrijker. Deels als reactie daarom gingen politici ook anders praten over deze onderwerpen. De vraag die in deze scriptie wordt behandeld is hoe consumptie werd gerepresenteerd in de Tweede Kamer tijdens de algemene beschouwingen na het loslaten van de geleide loonpolitiek, tussen 1963 en 1973. Hoe werd er in de Tweede Kamer over consumenten en consumptie gesproken door Kamerleden en ministers? De invoering van een vrij loonbeleid geeft een verschuiving van prioriteiten aan. Zien we, zoals Kroen in haar artikel aantoont, weer een golfbeweging naar een meer positieve interpretatie van consumeren na de periode van zuinigheid? De nadruk ligt op het politieke dimensie van consumeren en consumenten.

De deelvragen die moeten leiden tot een antwoord op de hoofdvraag laten de verschillende aspecten van die vraag zien. werden consumentenbelangen op een juridische of sociaaleconomische manier besproken in de Tweede Kamer? ging het in de Tweede Kamer meer om de rechten en plichten van consumenten en verkopers of meer om de sociaaleconomische positie van consumenten? Werd consumptie verbonden aan de economische situatie in het land? Deze vraag kan laten zien waar precies de belangen liggen volgens hen en hoe deze worden gepolitiseerd. Het is hier ook van belang mee te nemen welke partijen de regering vormden en welke vanuit de oppositie reageerden op het beleid. Welke partijen spraken morele oordelen uit over consumptie? Deze vraag kan blootleggen of er zoals Kroen beweert een golfbeweging plaatsvond in het denken over consumptie. werden consumenten gerepresenteerd en was er sprake van een nieuwe doelgroep? Was het een bijzaak of deel van het centrale argument? Vond er een golfbeweging plaats in de onderzoeksperiode van een negatief beeld over consumptie naar een positievere visie?

Handelingen en zoektermen

De bronnen die voor dit onderzoek zijn gekozen, zijn de handelingen van de Tweede Kamer. Het archief van de handelingen is compleet en digitaal in te zien. De speeches van de Tweede

²⁵ Ibidem, 237.

Kamerleden en de ministers zijn over het algemeen woordelijk overgenomen. Er zijn zeker enkele uitzonderingen waar de voorzitter van de Tweede Kamer ingreep en uitspraken uit de handelingen heeft laten schrappen. Toch lijkt dit, voor het onderwerp van deze scriptie, niet van belang. De thematiek was niet controversieel genoeg voor een kamerlid om het risico te lopen dat een uitspraak werd geschrapt uit handelingen.²⁶ Buiten deze kanttekening is het dus een goede bron voor dit onderzoek. De hoeveelheid bronnen is enorm, daarom is ervoor gekozen om alleen te kijken naar de algemene beschouwingen die plaatsvonden tussen 1963 en 1973; tussen afschaffing van de geleide loonpolitiek en de beginnende inflatie die veel van de politiek in de jaren zeventig domineerde. De algemene beschouwingen zullen gelden als peilmomenten waarop dit onderzoek zich kan baseren. Deze gelden als het hoogtepunt van het politieke jaar en worden doorgaans breed uitgemeten in de media, daarom vormen ze een ideale lens om dit onderwerp mee te onderzoeken. Tijdens de algemene beschouwingen wordt primair het economisch beleid van de regering besproken en de prioriteiten voor het komende jaar bekend gemaakt. Daarnaast geeft het kijken naar een vergadering per jaar de ruimte om een langere periode te bekijken. De vergaderingen die de algemene beschouwingen vormen duren lang, daarom worden de volgende zoektermen gebruikt in het doorzoeken van deze vergaderingen. Ten eerste zullen natuurlijk consument(en) en consumptie worden gebruikt. Om meer thema's mee te nemen die te maken hebben met consumptie wordt er ook gekeken naar de termen koopkracht en loonvorming, maar ook wat verouderd taalgebruik zoals loontrekkende(n) en verbruiker. Zo wordt er een zo concreet mogelijk beeld gegeven van de debatten in deze periode.

Representatieve claim

Om willekeur te voorkomen, maar toch ruimte te laten voor kwalitatieve interpretatie wordt in deze scriptie gebruik gemaakt van de representatieve claim zoals geconceptualiseerd door de politicoloog Michael Saward. Volgens Saward is 'claim-making' de kern van representatie. Hierin wordt dus de nadruk gelegd op het performatieve aspect van representatie en niet institutioneel.²⁷ Dat houdt in dat er wordt gekeken naar wat politici zeggen en doen in het publieke debat, de 'performance' van politiek, en niet naar de wetten die al dan niet worden aangenomen. Dit zal dienen als een heuristisch zoeklicht, om naast de zoekwoorden nog specifiekere te kunnen zoeken in de handelingen. Deze theorie is niet alleen toepasbaar op politieke partijen of individuele politici, maar zal in dit onderzoek daar wel voor worden gebruikt. Saward gaat in zijn werk ook nog in op de ontvangst van de representatieve claim. Dat gaat over de vraag of de bedoelde geconstrueerde achterban mee gaat in de gemaakte claim, zien

²⁶ Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (2006, Nijmegen), 7-10.

²⁷ Michael Saward, 'The Representative Claim', *Contemporary Political Theory*, 2006, 5, 297-318, 299.

zij zich in wat erover of voor hen wordt gezegd of niet? De ontvangst van de representatieve claims valt buiten dit onderzoek, het gaat hier alleen om de claims van politici zoals gemaakt tijdens de algemene beschouwingen. Het gaat in de vraagstelling dus om het performatieve aspect, de politieke cultuur. Hierom moet natuurlijk wel worden vermeld dat het niet zo is dat deze claims zomaar worden overgenomen door een passief publiek.²⁸ Deze theorie is nuttig om te kijken naar hoe groepen, zoals consumenten, worden gerepresenteerd in de Tweede Kamer.

Volgens politiek historicus Harm Kaal en oudheid historica Daniëlle Slootjes is deze methode bekend terrein voor politiek historici sinds de jaren tachtig. Sinds die periode is de aandacht voor de culturele dimensie van politiek exponentieel gegroeid. Het gaat dan over het vormen van culturele identiteiten en politieke doelgroepen.²⁹ Het gaat om de performatieve actie van het uitspreken ergens voor te staan, voor een groep waar men zelf bij hoort of voor een groep daarbuiten maakt niet uit.³⁰ Door het proces van ontzuiling werden de traditionele achterbannen van de politieke partijen onzekerder. Volgens Kaal en historicus Vincent van de Griend identificeerden burgers zich steeds minder aan de hand van religie of sociaaleconomische klassen.³¹ Politieke partijen kunnen kiezers dus steeds minder goed op deze wijze aanspreken. Ze moeten zich aanpassen aan een veranderend electoraat, het aantal zwevende kiezers groeit in deze periode. Volgens Kaal en Van de Griend identificeren burgers zich meer op grond van overeenkomstige ervaringen van sociaal, economische, materiele, culturele en historische condities.³² het begrip consument vat een heel aantal van deze punten. Door te kijken naar het gebruik van de representatieve claim kan er worden gezien of politici deze nieuwe doelgroep wilden aanspreken.

Periodisering

Volgens politicoloog Bernard Manin vindt in deze periode de overgang van de partijdemocratie naar de toeschouwersdemocratie plaats. Volgens deze analyse verliest het parlement zijn centrale rol in het politieke discours. Deze zou zijn verplaatst naar het persoonlijke van bijvoorbeeld politici of naar buitenparlementaire instituties en bewegingen.³³ Volgens historcus

²⁸ Harm Kaal en Daniëlle Slootjes, 'Introduction: Repertoires or Representation', In: Harm Kaal en Daniëlle Slootjes (red), *New Perspectives on Power and Political Representation from Ancient History to the Present Day Repertoires of Representation* (Leiden, 2019), 1-10, 2-3.

²⁹ Kaal en Slootjes, 'Introduction', 2-3.

³⁰ Ibidem, 3.

³¹ Harm Kaal en Vincent van de Griend, 'Postwar Popular Politics: Integrating the Voice of the People in Postwar Political History', In: Harm Kaal en Daniëlle Slootjes (red), *New Perspectives on Power and Political Representation from Ancient History to the Present Day Repertoires of Representation* (Leiden, 2019), 124-143, 128.

³² Kaal en van de Griend, 'Postwar', 128.

³³ Bernard Manin, *the Principles of Representative Government* (1997, Cambridge), 206-218.

Wim de Jong had de Tweede Kamer een actieve rol in dit proces. De Nederlandse Tweede Kamer behield zijn centrale rol in het publieke debat. Politici hielden zich in de jaren zestig en zeventig druk bezig met het beeld dat volgens hen was ontstaan van het verval van het parlement. Juist dit gevoel van 'de crisis van de democratie' zorgde ervoor dat er serieus over de positie van het parlement werd nagedacht. Hierdoor waren politici gevoelig voor maatschappelijke veranderingen en konden sociale bewegingen hun weg vinden naar het parlement. De jaren zeventig staan bijvoorbeeld bekend als een periode van sterke polarisatie en engagement.³⁴

Er kwamen nieuwe partijen zoals de PSP, PPR, D'66 en de Boerenpartij. Sociale bewegingen kregen ook ruimte binnen bestaande partijen. De PvdA had met Nieuw Links een interne pressiegroep waar ze rekening mee moesten houden. Daarnaast was polarisatie ook sensatie, die werd opgepakt door nieuwe massamedia als de televisie. Hierdoor konden er meer burgers worden bereikt. Het parlement fungeerde als arena waar sociale conflicten werden uitgevochten. Door dat beeld behield de Tweede Kamer zijn relevantie.³⁵ Logischerwijs nog meer bij de algemene beschouwingen, als centraal moment in de politieke agenda van Nederland. De impact van de Nacht van Schmelzer maakte dat duidelijk. Volgens De Jong was de Tweede Kamer bij uitstek de plek waar de strijd om sociale problematiek en belangen werden uitgevochten. Doordat het parlement zo reageerde op wat er zich afspeelde in de samenleving bleef het relevant. Het idee dat het parlement in verval verkeerde in deze periode is volgens de Jong dus simpelweg onwaar. Het gaf representatie aan de maatschappelijke problemen die actueel waren en was gevoelig voor wat er bijvoorbeeld in de media gebeurden.³⁶ Juist door het feit dat er een verval narratief bestond, poogden Kamerleden om relevant te blijven in het publieke debat. Zij waren gevoelig voor wat er gebeurde in de cultuur buiten het parlement en pasten zich daarom aan. Het parlement bleef dus relevant en ging in op de dagelijkse problemen, zorgen en belangen van zijn burgers.

Hoofdstukindeling

De eerste drie hoofdstukken van deze scriptie worden besteed aan een analyse van het taalgebruik van politici tijdens de algemene beschouwingen. Hoofdstuk een houdt zich bezig met de thema's aardgas, loon en consumentensubsidies. In hoofdstuk twee wordt er gekeken naar de debatten rondom koopkracht en inflatie, hoe deze zijn verbonden met consumptie. In

³⁴ Wim de Jong, 'The Transfer of Parliamentary Ideals to Civil Society in the Netherlands in the 1970s, In: Remieg Aerts, Carla van Baalen, Henk te Velde, Margit van der Steen, Marie-Luise Recker (red), *The Ideal of Parliament in Europe since 1800* (2019, Palgrave Macmillan), 219-238, 220-222.

³⁵ De Jong, 'Transfer', 222-223.

³⁶ Ibidem, 226.

Het derde hoofdstuk zal een morele dimensie geven aan het debat over consumptie. Het doel hiervan is om een overzichtelijk beeld te geven van de debatten en de bron de ruimte te geven om voor zichzelf te spreken. Het is thematisch ingedeeld, niet chronologisch. Dit gaat niet zonder analyse, het is hier ook van belang om te kijken welke partijen de regering vormen en welke de oppositie. Dat geeft aan over welke lijnen deze thematiek wordt gepolitiseerd. Het vierde en laatste hoofdstuk zal gaan over in hoeverre consumenten worden gerepresenteerd tijdens de debatten en een analyse geven van de politisering van consumptie. In de conclusie wordt niet alleen de hoofdvraag beantwoord, maar ook antwoord gegeven op de vraag of er een golfbeweging is te zien in het debat rondom consumptie zoals de analyse van Kroes suggereert.

Hoofdstuk 1: Aardgas, consumentensubsidies en loonvorming

Het eerste deel van deze scriptie zal zich bezighouden met de vraag of er in de Tweede Kamer in deze periode vooral juridisch, sociaaleconomische of moraliserend over consumptie en consumenten werd gesproken. Dit geeft de prioriteiten van de verschillende Kamerleden en ministers weer. Dit zal gebeuren aan de hand van verschillende thema's die in de debatten terugkomen om zo een overzicht te bieden voor het onderzoek en een basis te leveren voor de analyse in deze scriptie. In het eerste hoofdstuk zullen debatten rondom het aardgasvraagstuk, consumentensubsidies en loonvorming centraal staan. Deze geven een eerste inzicht in het debat rondom consumptie in de onderzoeksperiode.

Aardgas

In 1963 draait een groot deel van de algemene beschouwingen om het aardgas dat destijds was ontdekt in Groningen. In deze periode regeerde een conservatief kabinet, een samenwerking tussen de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de drie grote christelijke partijen, onder leiding van minister-president Victor Marijnen. Het aanleggen van nieuwe gasleidingen naar alle huishoudens in Nederland was in volle gang. Deze nieuwe energiebron werd door heel Nederland verspreid naar alle burgers, zij werden daarmee nieuwe gasconsumenten. Anne Vondeling van de PvdA wenste dat de consument profiteerde van deze nieuwe energiebron. De prijzen voor het gas moesten dus zo laag mogelijk blijven volgens hem. Hij vond daarnaast dat consumenten binnen het departement economische zaken gerepresenteerd zouden moeten worden. Lijsttrekker van de Communistische Partij van Nederland (CPN) Marcus Bakker deelde het sentiment dat de kosten voor de consumenten zo laag mogelijk moesten blijven.³⁷ Minister Victor Marijnen wees tijdens dag twee van de algemene beschouwingen erop dat de gasprijzen voor 'kleinverbruikers' de verantwoordelijkheid is van de gemeentes. De term kleingebruiker kan hier gelezen worden als consument. Hierbij zegt hij wel dat er op zijn departement, economische zaken, belangstelling is voor de gasprijzen.³⁸ Deze uitwisseling tijdens de algemene beschouwingen van 1963 zette de toon voor de manier waarop primair over consumenten werd gepraat tijdens de algemene beschouwingen in de onderzoeksperiode.

Op dag drie van de algemene beschouwingen van 1963 vinden Vondeling en Bakker elkaar weer wanneer zij kritisch zijn over de stijgende consumentenprijzen. Vondeling maakt zich

³⁷ Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 36-37, 44.

³⁸ Handelingen II 1963-1964, 2 oktober, 82.

vooral druk over de halvering van de consumentensubsidie op brood. Bakker was bezorgd over de prijsverhogingen van landbouwproducten in het algemeen. Hier ging het dus in wezen over de stijgende prijzen die consumenten met de minste middelen raakten. De consument werd hier dus niet gejuridiseerd. Het gaat hier niet zozeer om de wens voor hogere lonen, maar om de prijzen van producten die als cruciaal voor ieder huishouden worden gezien, zo laag mogelijk te houden. Dat zou de koopkracht van minderbedeelde meer helpen. Later, wanneer Vondeling minister is geworden in het kabinet-Cals dat een samenwerking vormt tussen PvdA, KVP en ARP en werd gevormd in 1965, wijst Hendrik (Boer) Koekoek van de Boerenpartij op de uitspraken van Vondeling tijdens de algemene beschouwingen van 1963. Koekoek hoorde Vondeling niet meer over zo laag mogelijke gasprijzen voor de consument. Hij beschuldigde Vondeling impliciet van hypocrisie.³⁹ Zonder zich direct aan te sluiten bij Koekoek was Durk van der Mei, Kamerlid voor de Christelijk Historische Uni (CHU), het wel met hem eens. Volgens van der Mei was aardgas te duur en kon het niet zo zijn dat het de bedoeling is van de overheid om winst te maken ten koste van consumenten.⁴⁰ Tijdens de algemene beschouwingen van 1967 herhaalt Koekoek dit punt door weer te wijzen op de wens van de PvdA om de aardgaswinsten ten goede te laten komen van de consument, al bevond de PvdA zich op dat moment niet eens meer in de coalitie. Het kabinet onder leiding van KVP'er Piet de Jong was inmiddels aangetreden, bestaande uit KVP, ARP, CHU en VVD.⁴¹

In de jaren zeventig blijven de aardgasprijzen een heikel punt voor sommige partijen. De Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) begint er nog over tijdens de algemene beschouwingen van 1973. Kamerlid voor de PSP Bram van der Lek uit zijn boosheid over de volgens hem ongemotiveerde stijgingen van de aardgasprijzen. De prijzen van de grote concerns werden niet aangepakt en de consument was al overgestapt, dus waren er geen alternatieven meer.⁴² Het aardgas is te zien als een microdiscussie wanneer het aankomt op consumptie.

Consumentensubsidies

In 1965 gaat het ook weer over consumentensubsidies, deze keer specifiek over die op brood. Deze subsidies werden verrekend bij producenten die volgens de overheid essentiële zaken produceerden. Het loonbeleid en prijsbeleid liepen in deze periode hand in hand. Theo Joekes, Kamerlid voor de VVD, noemt deze subsidie dwaas. De subsidie werd gehalveerd, maar in zijn ogen kon hij helemaal worden afgeschaft. Hij vond het al helemaal raar dat tegelijkertijd

³⁹ Handelingen II 1965-1966, 13 oktober, 218

⁴⁰ Handelingen II 1965-1966, 13 oktober, 226.

⁴¹ Handelingen II 1967-1968, 10 oktober, 134-135.

⁴² Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 110.

een hogere belasting werd geheven op textielproducten en schoenen.⁴³ De dag erna reageert minister Vondeling op de uitspraken van Joekes door de subsidie op brood te verdedigen. Brood is in de ogen van Vondeling het product waar de 'kleine man' bijzonder in wordt getroffen bij een prijsverhoging. Hier wordt dus een link gelegd met koopkracht. Tijdens de regeerperiode van het kabinet-de Jong haalt in 1967 het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) Kamerlid Piet Jongeling een rapport aan van de Wiardi Beckman stichting aan waarin wordt opgeroepen om subsidies 'af te stoten'. Dit rapport gebruikte hij om op te roepen tot het snoeien in de consumptieve subsidies, al gaf hij hierbij geen voorbeelden waar hij dan precies vanaf wilde.⁴⁴ Consumentensubsidies verliezen aan belang in de algemene beschouwingen, zeker wanneer er een Btw-verhoging wordt ingevoerd in de periode 1968-1969 neemt die belasting deze rol over in het debat. Aardgas komt in de onderzoeksperiode nog een keer terug, in 1973. Kamerlid van Aardenne van de VVD merkt op dat er meer winst wordt behaald uit het aardgas, het prijspeil stijgt volgens hem meer dan wordt beweerd door de regering.⁴⁵ Door het steeds meer loslaten van het loonbeleid van de overheid, werden ook steeds meer onderdelen van het prijsbeleid losgelaten. Hier zien we wat door historicus Herman de Liagre Bohl de nederlaag van het ordeningsstreven noemt, ten gunste van de autonomie van het bedrijfsleven, al dan niet in samenwerking met de werknemers.⁴⁶

Loonvorming

Volgens Henk Lankhorst van de PSP is het drukken van de lonen niet nodig om prijzen verantwoordelijk te houden, zo opent hij tijdens de algemene beschouwingen van 1963. Volgens hem weigeren arbeiders, die steeds meer in beweging zijn gekomen, om nog welvaart te scheppen voor anderen. Werkgevers kunnen meer betalen volgens Lankhorst en hij wijst erop dat sommige werkgevers al meer betalen uit rechtvaardigheidsgevoel. Hij haalt ook het *NRC* aan met de bewering dat de regering helemaal niet wil dat hogere lonen in de consumptieve sfeer terecht komen en dat er hierom een huur verhoging wordt ingevoerd.⁴⁷ Hierop reageert zijn linkse collega Vondeling door te zeggen dat loonmatiging wel nodig is. Door de schaarsheid van arbeid zijn grenzen in de loonvorming nodig.⁴⁸ De oproep van Lankhorst kan worden gezien als vooruitzicht op het feit dat politieke situatie niet meer zo rustig en harmonieus kon zijn als in de jaren vijftig. De discussie over de loonvorming is een goed voorbeeld van dat feit.⁴⁹

⁴³ Handelingen II 1965-1966, 13 oktober, 230.

⁴⁴ Handelingen II 1967-1968, 11 oktober, 197-198.

⁴⁵ Handelingen II 1973-1974, 10 oktober, 129.

⁴⁶ Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 298-300.

⁴⁷ Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 41.

⁴⁸ Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 34.

⁴⁹ Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 303-314.

De confessionele partijen hadden een andere perceptie van de situatie. De Katholieke Volkspartij (KVP) vond, bij woorden van Wim de Kort, dat er vertrouwen moest zijn in het bedrijfsleven wanneer het ging om de loonvorming. De overheid was er alleen om steun te bieden.⁵⁰ Henk Beernink van de CHU ging nog wat verder door te zeggen dat loonvorming een zaak is van het bedrijfsleven. De overspannen arbeidsmarkt zorgde er anders voor dat zwartgeld en koppelbazen terrein wonnen. Dit verstoorde de loonvorming.⁵¹ Uit de hoek van de Antirevolutionaire Partij (ARP) haalde Jan Smallenbroek aan dat loonvorming en prijsbeleid niet los van elkaar zijn te zien waren en dat daarom cao's een grote zegen waren in deze discussie. Dit zorgde voor harmonie tussen de betrokkenen en voorkwam klassenstrijd.⁵² Lankhorst zag hierin alleen maar een psychologische spanning voor de loontrekkenden, het gevoel dat zij steeds degene waren die weer moesten opdraven om het prijspeil in bedwang te houden.⁵³ In dit geval door de loonmatiging dus.

Koekoek verbreedde het onderwerp nog verder door de middenstanders en kleine en grote landbouwers mee te nemen in de discussie. Volgens hem konden zij geen behoorlijk inkomen meer verwerven en hadden zij recht op loonvorming, prestatiebeloning.⁵⁴ Tijdens de algemene beschouwingen van 1964 liet de VVD bij monde van Molly Geertsma weten dat ze vonden dat de loonvorming een verantwoordelijkheid was van het bedrijfsleven. De spanning op de arbeidsmarkt leidde tot een sterke loonstijging, maar hij ging er vanuit dat werknemers en werkgevers uit vrije wil meewerkten aan een bewuste loonvorming en zo de vicieuze inflatie cirkel was te doorbreken.⁵⁵ De minister van Financiën kwam toen ook uit VVD huize, namelijk minister Johan Witteveen. Hij reageerde op de opmerkingen over loonbeleid als volgt. Het regeringsbeleid was er volgens hem enerzijds gericht op loonbeperking en anderzijds op consumptiebeperking, consumptiebeperking komt later terug. De regering kon volgens hem op deze onderwerpen nog steeds invloed uitoefenen.⁵⁶

Loonvorming en het al dan niet ingrijpen daarin bleef daarna nog terugkomen in de algemene beschouwingen, maar wel in steeds mindere mate. In 1965 stond kamerlid van de ARP Bauke Roolvink nog op om de vrije loonvorming te verdedigen. KVP'er Norbert Schmelzer was wat meer ambigu op dit onderwerp, hij riep op tot een verantwoorde loonvorming.⁵⁷ Tijdens de algemene beschouwingen van 1966 legde CHU kamerlid Durk van der Mei nog een link tussen

⁵⁰ Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 53.

⁵¹ Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 63.

⁵² Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 67.

⁵³ Handelingen II 1963-1964, 3 oktober, 114.

⁵⁴ Handelingen II 1963-1964, 3 oktober, 113-114.

⁵⁵ Handelingen II 1964-1965, 6 oktober, 149.

⁵⁶ Handelingen II 1964-1965, 8 oktober, 205.

⁵⁷ Handelingen II 1965-1966, 12 oktober, 198 en 173.

de groeiende lonen en de groeiende prijzen.⁵⁸ Tijdens de beschouwingen van 1967 kwam Schmelzer van de KVP weer met een oproep tot loonmatiging en hij vertrouwde er ook op dat het bedrijfsleven dat ook wilde.⁵⁹ In deze periode liep ook de discussie van het minimumloon, hierover was Schmelzer positief. CHU-kamerlid Jur Mellema stond er ook helemaal achter, hij beweerde zelfs dat het een CHU'er was die voor het eerst kwam met een voorstel voor het minimumloon. Dat betekende alleen niet dat ze positief stonden tegenover de vrijloonvorming, deze zorgde volgens hen voor een grotere inkomensongelijkheid en ze waren bang dat laagbetaalden hierdoor 'het loodje leggen'.⁶⁰

Minister-president de Jong zag in dat de loonvorming een gevoelig onderwerp was. De regering kon er zich op dat moment volgens hem niet van distantiëren en zij had een eigen verantwoordelijkheid hiervoor. Om voldoende groei en werkgelegenheid te verzorgen tegenover het buitenland, en om de inflatie te beteugelen. Simpel gezegd beweerde hij dat als de regering deze verantwoordelijkheden heeft, de loonvorming niet helemaal vrij kan zijn. Al deze zaken zijn verbonden, dus deed hij een oproep aan werkgevers en werknemers om terughoudend te zijn bij de loonvorming.⁶¹ Aangezien de strijdbaarheid bij een vakbond als het Katholieke Vak verbond alleen maar steeg in deze periode waren dit behoorlijk hoopvolle woorden van de katholieke premier.⁶²

De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) deed dat jaar nog een duit in het zakje door te zeggen dat vrije loonvorming een gevaar vormt voor kleine bedrijven. Volgens Cor van Dis senior, gezicht van de SGP in deze periode, stappen werknemers makkelijk over naar grotere bedrijven voor hogere lonen.⁶³ In 1968 sprak de VVD, deze keer bij monde van Edzo Toxopeus, zich uit voor de vrije loonvorming. Volgens hem moest Nederland een voorbeeld nemen aan Groot-Brittannië, dan was de huidige situatie rondom de loonvorming niet voorgekomen.⁶⁴ Bakker, nog steeds voorman van de CPN, ging daar tegen in door te zeggen dat vrije loonvorming juist een vorm is van vrijheidsbeperking. Dit legde hij alleen niet verder uit.⁶⁵ Volgens Lankhorst van de PSP was het iedere keer weer hetzelfde liedje rondom de loonvorming. De lonen kwam in de knel, maar de andere inkomens waren vrij. Dit was in zijn visie een vorm van denivellering.⁶⁶ Paul Janssen was kritisch tegenover het regeringsbeleid.

⁵⁸ Handelingen II 1966-1967, 13 oktober, 245.

⁵⁹ Handelingen II 1967-1968, 10 oktober, 146.

⁶⁰ Handelingen II 1967-1968, 10 oktober, 155.

⁶¹ Handelingen II 1967-1968, 12 oktober, 206.

⁶² Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 308-309.

⁶³ Handelingen II 1967-1968, 12 oktober, 230.

⁶⁴ Handelingen II 1968-1969, 8 oktober, 267.

⁶⁵ Handelingen II 1968-1969, 8 oktober, 273.

⁶⁶ Handelingen II 1968-1969, 8 oktober, 276.

Dit ex-KVP-kamerlid en tijdens deze vergadering lid van Groep-Aarden, de voorloper van de Politieke Partij Radicalen (PPR), beweerde dat de regering een evenwicht wilde creëren tussen middelen en bestedingen ten koste van de welvaart van de werknemers. Het was volgens Janssen een illusie dat dit niet het geval zou zijn met het beleid van de regering. Het ingrijpen in de loonvorming was alleen bedoeld ter beheersing van de consumptie stijging, het terugdringen van de consumptie was hiermee tot beleid gemaakt.⁶⁷

Interessant is dat de VVD in 1968 een lichte koerswijziging maakt in deze periode. Theo Joekes zei tijdens de algemene beschouwingen dat de koopkracht van lonen in Nederland in 15 jaar was verdubbeld. Dit was een enorme stijging voor de werknemers en moest worden voortgezet in de toekomst, maar hij was wel voor een beperking van de loonstijging.⁶⁸ De dag na deze uitspraken van Joekes zei VVD-minister Witteveen dat de vrije loonvorming leidend is in het beleid.⁶⁹ Een jaar later, in 1969, raakten lijsttrekker van de PvdA Joop den Uyl en Schmelzer in discussie over de lonen en hoe die zich verhouden tot de consumptie. Volgens Schmelzer moest er in het voorgaande jaar wel een loonstijging hebben plaatsgevonden, hoe anders kon de consumptie blijven stijgen? Den Uyl betwistte dit punt. Volgens hem was er helemaal geen reële loonstijging, voor loontrekkenden in ieder geval.⁷⁰ Mellema was het eens met Schmelzer, maar volgens Jongeling hadden loontrekkenden hooguit misschien quitte gespeeld. Bakker vond vooral dat de regering zich buiten de loonvorming moest houden, het 'onthouden van een stimulans tot prijsverhoging'. 1969 was natuurlijk ook het jaar dat Democraten '66 (D'66) haar intrede deed in de Tweede Kamer. Van Mierlo trok van leer tegen de 'belabberde' monetaire situatie. Het besteedbaar inkomen van de loontrekkenden viel volgens hem daardoor tegen.⁷¹

Een jaar later, 1970, stapte de VVD weer iets verder van zijn originele wens de vrije loonvorming te handhaven. Geertsema vond toch dat de loongroei afgeremd moest worden, het liefst door beperkingen van het bedrijfsleven zelf, maar desnoods via wetgeving.⁷² Twee jaar later riep Joekes namens de VVD nog eens op tot loonmatiging.⁷³ Evert Harmsen, ex-lid van de Boerenpartij en nu lijsttrekker van Groep Harmsen, pleitte tegen een loonpauze. Hij betwijfelde of dat zin had, aangezien deze alleen loontrekkenden trof en deze groep waren natuurlijk niet de enige consumenten.⁷⁴ In 1971 beweerde de CPN bij monde van Bakker dat

⁶⁷ Handelingen II 1968-1969, 9 oktober, 309-310.

⁶⁸ Handelingen II 1968-1969, 9 oktober, 316.

⁶⁹ Handelingen II 1968-1969, 10 oktober, 396.

⁷⁰ Handelingen II 1969-1970, 14 oktober, 245.

⁷¹ Handelingen II 1969-1970, 15 oktober, 277-278.

⁷² Handelingen II 1970-1971, 13 oktober, 285-286.

⁷³ Handelingen II 1972-1973, 11 oktober, 249.

⁷⁴ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 349.

er sprake was van een aanval op de lonen en koopkracht van loontrekkers.⁷⁵ Dit sterkte hij, in 1973, aan door te beweren dat productie bleef stijgen zonder dat er een reëel inkomensstijging plaatsvond. Er werd in zijn ogen door grote ondernemers druk uitgeoefend op de loononderhandelingen, dit met steun van de kroonleden van de SER. Gezien de groeiende winsten en productie was er geen reden om de nullijn aan te houden in zijn ogen.⁷⁶ De CHU daarentegen riep op tot het zoeken naar nieuwe vormen van loonvorming, wel met als doel deze te matigen.⁷⁷ Hette Abma, kamerlid van de SGP, betreurde het feit dat de regering geen beschikking meer had over het voornaamste middel tegen de inflatie. Namelijk het loon/prijs beleid. Hij lijkt hiermee nostalgisch naar de periode van de geleide loonpolitiek.⁷⁸ De GPV verwoordde het nog wat sterker. Kamerlid Bart Verbrugh zei er het volgende over: 'Ik las onlangs, dat er een cyproteron-pil is ontwikkeld, die de seksuele drift kan remmen. Helaas weet ik geen pil die de loonstijgingsdrift kan remmen.' Volgens hem was vooral reclame een grote bron van onbehagen bij loontrekkende, hij wilde dat reclame zwaarder werd belast.⁷⁹ Tijdens de algemene beschouwingen van 1973 riep de Gaay Fortman, van de PPR, zelfs op tot een verbod op reclame op televisie om consumptie tegen te gaan.⁸⁰

Veranderende posities

De thema's die in dit hoofdstuk werden behandeld geven een mooi beeld van hoe consumptie en consumenten werden gepolitiseerd in de onderzochte periode. Het aardgas debat vormt een microstudie hierin. Gasverbruikers, ofwel gasconsumenten, werden duidelijk gerepresenteerd door de PvdA bij monde van Anne Vondeling in de begin periode van de aanleg van de gasleidingen. Hij wilde de prijzen zo laag mogelijk houden. Het is niet heel verbazingwekkend dat de communisten onder Marcus Bakker dit expliciet steunden. Het is duidelijk dat deze partijen deze groep wil beschermen. Of er echt sprake is van een representatieve claim valt te betwijfelen. Vondeling wilde in ieder geval wel dat consumenten beter gerepresenteerd werden, anders had hij die taak niet naar het ministerie van economische zaken willen doen. Wanneer Vondeling in de regering komt krijgt hij dan ook fikse kritiek, primair vanuit de Boerenpartij, maar ook van de protestantse CHU. Deze partijen vonden dat er geen winst over de ruggen van consumenten heen gemaakt mocht worden door de overheid als het gaat om de aardgasbaten. Dat lijkt dus een niet heel controversieel punt, maar het gebeurden volgens PSP'er van der Lek alsnog. Het lijkt erop dat men zich er vooral

⁷⁵ Handelingen II 1971-1972, 12 oktober, 234-237.

⁷⁶ Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 87-88.

⁷⁷ Handelingen II 1971-1972, 12 oktober, 218.

⁷⁸ Handelingen II 1971-1972, 13 oktober, 247.

⁷⁹ Handelingen II 1971-1972, 12 oktober, 279.

⁸⁰ Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 123.

druk om maakte wanneer men niet deel uitmaakte van de regering. Zelfs de VVD leek erop tegen te zijn om winst te maken op het aardgas.

Het debat rondom consumentensubsidies is al een stuk controversiëler. De VVD was expliciet tegen dergelijke subsidies, maar ze werden verdedigd bij links. Al is duidelijk dat wanneer Vondeling het had over 'de kleine man', dat het meer ging over armen en niet zozeer consumenten als groep. Deze subsidies werden naar mate de jaren zestig vorderde ook steeds verder afgeschaft, het debat lijkt over gelijksoortige lijnen te worden voortgezet wanneer het ging over BTW verhogingen. Er was dan sprake van een gelijksoortige scheiding tussen links en rechts, consumenten werden hier niet specifiek in besproken tijdens deze vergaderingen.

De politisering ging nog wat verder wanneer het aankwam op de loonvorming. Dit debat kon gezien worden vanuit een werknemer/ werkgever perspectief, maar het kwam meerdere malen neer op een consumptievraagstuk. Hier was sprake van een bredere beweging die te vatte valt onder de subsidiariteitsgedachten van de KVP. Zaken als loonvorming, maar ook andere initiatieven, moesten via het bedrijfsleven samenwerken. Hierdoor groeide maatschappelijke politisering.⁸¹ De PSP beweerde al dat de overheid niet wilde dat loonsverhogingen in de consumptieve sfeer terecht kwamen in 1963. In 1964 bevestigde de minister van Financiën letterlijk dat consumptiebeperving deel is van het beleid. Interessant is dat hier vanuit links, de PvdA, op de PSP werd gereageerd dat dit wel nodig was. De drie grote christelijke partijen waren van mening dat het bedrijfsleven moest gaan over de loonvorming, in meer of mindere mate kwamen ze daar begin jaren zestig voor uit. Smallebroek zag de cao's als de manier om deze problematiek op te lossen. De PSP zag hierin alleen maar het feit dat volgens hen de loontrekkende voor het prijspeil moesten opdraven. Hierin is een duidelijk verschil van visie te zien, loonmatiging raakt de consumptiekracht van de loontrekkende consument. Veruit de grootste groep consumenten dus.

De uitgebreide reactie van minister-president de Jong tijdens de algemene beschouwingen laat de gevoeligheid van dit onderwerp zien. De mate waarin de overheid invloed heeft staat ter discussie, maar daalt wel in deze periode. Wanneer de inflatieproblematiek langer voortduurt en blijft verergeren veranderen partijen gestaag van positie. Dan lieten ze blijken wel te willen ingrijpen en loonmatiging te willen doorvoeren, weer tegen consumptiegroei zo lijkt het. Zelfs de VVD maakt deze verandering door, eerst helemaal voor vrije loonvorming maar later toch bereid in te grijpen. Al ging de VVD minister van Financiën, Witteveen, die toen

⁸¹ Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 308-309.

regeerde hier niet in mee. Volgens de SGP waren vrije lonen te goed voor werknemers, die daardoor makkelijk van werkgever konden veranderen, dit was slecht voor de kleine werkgevers. Hierin gaan de belangen van de werkgevers dus voor die van de werknemers.

Het is ook een discussiepunt of lonen wel direct zijn verbonden met de consumptie, dat laat de uitwisseling tussen Schmelzer en Den Uyl wel zien. Deze discussie is ingewikkeld, maar laat zien dat Den Uyl was opgeschoven vanuit het standpunt van zijn voorganger Vondeling. Eerst was de PvdA voor loonmatiging, maar onder Den Uyl niet meer, want deze was volgens hem niet verbonden aan consumptie. Het debat over loonmatiging in deze periode is dus onlosmakelijk verbonden met vraagstukken aangaande consumptie.

Loonmatiging zou dus volgens Den Uyl geen effect hebben op de consumptiecijfers. De VVD en PvdA zijn op interessante wijzen verschoven van standpunt in deze periode. De VVD wilde de lonen niet meer vrij laten en de PvdA juist wel, omdat ze loon niet direct verbonden met consumptie. In dit standpunt zou representatie van consumenten gezien kunnen worden, maar dit is te indirect en gaat waarschijnlijk meer om werknemers dan om consumenten. Interessant is dat de CPN vanaf het begin tegen iedere overheidsinbreng was als het ging om de lonen, aangezien dit altijd ten koste zou gaan van het loon. Dit lijkt de PvdA zich ook lijkt te realiseren onder Den Uyl. Toch had de overheid al weinig directe invloed meer, vanuit SGP hoek werd dan ook betreurd dat deze middelen uit handen waren gegeven, zowel het loon als het prijsbeleid. Ze zeggen het niet, maar de veranderingen van positie door de Christelijke partijen en de VVD laten zien dat ze het hier mee eens zijn. In dit consumptievraagstuk is de consument zelf eerder een bijzaak dan de kern, consumptiecijfers worden neutraal economisch besproken en alleen door partijen als de PSP en CPN aan daadwerkelijke groepen mensen verbonden. In het aardgasvraagstuk was het makkelijker om de consument terug te vinden, omdat aardgas nu eenmaal een product is. Het volgende hoofdstuk laat de verwevenheid van de vraagstukken uit dit hoofdstuk goed zien door zich te focussen op de inflatiecrisis.

Hoofdstuk 2: Koopkracht, inflatie en consumptie

Het tweede hoofdstuk gaat, zoals de titel suggereert, in op het debat rondom koopkracht, inflatie en consumptie. Deze zaken zijn sterk met elkaar verbonden, zoals het komende hoofdstuk zal aantonen. De oorzaken van inflatie vormden voor de verschillende politieke partijen een kip of ei verhaal, verbonden aan de politieke ideologieën van de verschillende partijen. Partijen als de KVP, CHU, ARP en VVD willen de consumptie bijvoorbeeld aanpakken via de lonen, maar de CPN, PSP en later PvdA willen daar niet aan en ontkennen dat de lonen het inflatieprobleem veroorzaakt.

Beernink zag het beleid van de regering in 1963 als een poging om de consumptiestijging van voorgaande jaren tegen te gaan. In dit licht zag hij ook de aangekondigde huurverhoging die volgens hem goed moest worden besproken met het bedrijfsleven.⁸² Tijdens de algemene beschouwingen van 1964 ageerde Bakker tegen het volgens hem uit elkaar groeien van de arbeidsproductiviteit en de lonen. Dit is een indirecte manier om het over de koopkracht van consumenten te spreken.⁸³ Deze daalde dus in de ogen van de Bakker. Bakker zag het probleem niet in zoals andere Kamerleden tijdens de algemene beschouwingen van 1964. Hij zag de productiviteit alleen maar stijgen en de reële lonen stegen niet zo hard mee.⁸⁴

Harry Notenboom van de KVP maakte zich juist om een hele andere reden zorgen over het regeringsbeleid. Volgens hem was er een intern conflict binnen het regeringsbeleid. Aan de ene kant werd volgens hem met beleid de bestedingen van consumenten gestimuleerd, maar aan de andere kant werden de prijzen ook verhoogd. Notenboom zag daarnaast een enorme stijging van de lonen. Een stijging ver boven de productiecijfers. Bakker en Notenboom lijken hier elkaar tegen te spreken, maar dat is niet wat hier gebeurd. Ze toonde hele andere prioriteiten. Notenboom leek hier de angst uit te spreken voor een loon/prijs spiraal, zoals die later in de jaren zeventig zal ontstaan.⁸⁵ Deze discussie laten ook zien dat het vooral ging over sociaaleconomische afwegingen en niet juridische. Notenboom herhaalde later nog eens dat hij de reële lonen van de loontrekkende echt ziet stijgen.⁸⁶

Begin Inflatieproblematiek

Al in deze periode was er sprake van problematische inflatie en de Kamer wilde daar iets tegen doen. In 1964 wilde de VVD de inflatie tegengaan door bewuster om te gaan met de lonen,

⁸² Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 108-109.

⁸³ Handelingen II 1964-1965, 6 oktober, 138-139.

⁸⁴ Handelingen II 1964-1968, 6 oktober, 139.

⁸⁵ Handelingen II, 1964-1965, 6 oktober, 146

⁸⁶ Handelingen II 1964-1965, 6 oktober, 149.

maar wilde ze dat dit ging door onderlinge samenwerking tussen werkgevers en werknemers.⁸⁷ Onder het kopje dat specifiek over de lonen gaat in het vorige hoofdstuk valt al te lezen dat deze houding tijdens de onderzoeksperiode veranderde. De situaties werden steeds dringender en ze wilden zwaarder handelen tegen loonstijgingen en dus directer handelen. Tijdens de algemene beschouwingen van 1964 zei minister Witteveen nog dat het overheidsbeleid eenzijdig was gericht op het beperken van de loongroei om zo een beperking van de consumptiegroei te bewerkstelligen.⁸⁸ Het jaar erna, in 1965, zei PvdA'er Gerard Nederhorst dat de partij niet van de burgers vroeg om de broekriem aan te halen. Dit was ten tijde van het kabinet-Cals, waar de PvdA aan deelnam. De consumptie en welvaart stegen volgens Nederhorst. Hiervan moest alleen een klein deel worden afgestaan aan de overheid. De consumptie kon wel meer stijgen, maar dat zou ten koste gaan van zaken als huisvesting en onderwijs.⁸⁹ Hier maakte de PvdA dus een afweging om overheidsvoorzieningen voor te trekken op grotere consumptiegroei. Zij konden die afweging ook maken aangezien zij meeregeerde. Van der Mei vroeg zich dan af wat de ontwikkeling was van de consumptie, de prijzen van consumptiegoederen stegen in ieder geval wel.⁹⁰ Minister Vondeling reageerde daarop dat de particuliere consumptie toenam. Dat werd bevestigd door het sociaal planbureau volgens hem.⁹¹

Tijdens de algemene beschouwingen van 1966 lijkt dit debat te worden voortgezet. Toxopeus zag de overheidsuitgaven ten koste gaan van particuliere investeringen, maar ook van particuliere consumptie. Volgens hem was 'het volk hierop tegen'.⁹² De begroting van de regering lag tijdens deze algemene beschouwingen behoorlijk ter discussie, hier vond ook de 'Nacht van Schmelzer' plaats, maar dat is maar deels van belang. Lankhorst was het, op zijn manier, met Toxopeus eens. De verhoging van de omzetbelasting, die was ingevoerd om de hogere uitgaven te bekostigen, was volgens hem ongunstig voor loontrekkenden. Hij was dan weer niet kritisch over de verhoogde uitgaven zelf.⁹³ Minister Cals wilde de prijsstijgingen van particuliere consumptie beperken, maar zijn minister van Financiën Vondeling liet weten geen sterke prikkels te willen geven op het gebied van particuliere consumptie en prijzen.⁹⁴ Volgens Cals groeide het bruto binnenlandsproduct met vijf procent dat jaar, terwijl de prijsstijging van particuliere consumptie beperkt was, de surplus daarvan liep naar de lopende rekening.⁹⁵

⁸⁷ Handelingen II 1964-1965, 6 oktober, 149.

⁸⁸ Handelingen II 1964-1965, 8 oktober, 205.

⁸⁹ Handelingen II 1965-1966, 12 oktober, 188.

⁹⁰ Handelingen II 1965-1966, 13 oktober, 222.

⁹¹ Handelingen II 1965-1966, 13 oktober, 259, 298.

⁹² Handelingen II 1966-1967, 11 oktober, 117.

⁹³ Handelingen II 1966-1967, 11 oktober, 158.

⁹⁴ Handelingen II 1966-1967, 13 oktober, 213-220

⁹⁵ Handelingen II 1966-1967, 13 oktober, 213

CHU'er van der Mei reageerde daarop door te zeggen dat groeiende lonen en groeiende consumptie nooit los van elkaar te zien zijn.⁹⁶

BTW verhoging

Tijdens de algemene beschouwingen van 1967 ging het vooral weer over de loonvorming, in 1968 kwamen zaken rondom koopkracht, consumptie en inflatie wel weer naar de voorgrond in het debat. Volgens Joop Den Uyl, toen net een jaar fractievoorzitter bij de PvdA, was er onderzoek nodig naar technologische vernieuwing op het gebied van werkgelegenheid en leefmilieu, maar ook het gebied van consumptie.⁹⁷ Arnold Tilanus, fractievoorzitter van de CHU in deze periode, had andere prioriteiten. Hij maakte zich zorgen over de fiscale positie van kleine zelfstandigen, deze was in zijn ogen bijzonder moeilijk tegen over loontrekkenden.⁹⁸ Volgens Hans Wiebenga, leider van de PSP, leidde de Btw-verhoging tot een grote prijsverhoging van verwacht. De prijsindex steeg meer dan de gezinsconsumptie. Het kwam ten laste van het inkomenspeil van de werkende bevolking.⁹⁹ Notenboom sprak juist positief over de consumptie ontwikkeling, deze was rustig en er was meer ruimte voor investering op deze manier. We moesten volgens hem sparen met het oog op de toekomst.¹⁰⁰

De PvdA sprak zich in 1969, bij monde van financieel woordvoerder Ed Berg, weer uit tegen de Btw-verhoging. De prijzen voor de gezinsconsumptie stegen alleen maar door die verhoging.¹⁰¹ Van der Mei maakte zich vooral druk om de weer verder gestegen prijzen. Hij vroeg zich af of de groei van de vraag hiervoor verantwoordelijk was.¹⁰² D'66 klaagde over de slechte monetaire situatie die was ontstaan door de inflatie.¹⁰³ Minister de Jong reageerde op al deze klachten door te zeggen dat er voor het grootste deel van de Nederlandse gezinnen er steeds betere leefomstandigheden waren. Behuizing was verbeterd en de duurzaamheid van consumptiegoederen ook. Daarnaast had er een groei van de hoeveelheid vrije tijd plaatsgevonden. In de ogen van de minister allemaal zeer waardevolle veranderingen. Tegen Den Uyl specifiek zei hij dat de inkomensgroei inderdaad tegenvalt, maar dat er geen sprake was van een groeiende inkomensongelijkheid. Daarnaast was een groei van de consumptie niet het antwoord op de problemen.¹⁰⁴ Sociale goederen en consumptie werden hier weer afgewogen.

⁹⁶ Handelingen II 1966-1967, 13 oktober, 254

⁹⁷ Handelingen II 1968-1969, 8 oktober, 240.

⁹⁸ Handelingen II 1968-1969, 8 oktober, 261.

⁹⁹ Handelingen II 1968-1969, 9 oktober, 291.

¹⁰⁰ Handelingen II 1968-1969, 9 oktober, 296.

¹⁰¹ Handelingen II 1969-1970. 15 oktober, 273.

¹⁰² Handelingen II 1969-1970, 15 oktober 289.

¹⁰³ Handelingen II 1969-1970, 15 oktober, 277.

¹⁰⁴ Handelingen II 1969-1970, 16 oktober 309-313.

In 1970 stelde Mellema zich nog stilliger op. Volgens onderzoek van de SER ging uitbreiding van de collectieve sector ten koste consumptiegroei. Dus maar een van die twee kon hard stijgen en Mellema koos liever voor dat eerste, de collectieve sector, maar wel in samenwerking met het bedrijfsleven.¹⁰⁵ Aar de Goede, Kamerlid voor D'66 zag het anders. Zijn partij zag de particuliere consumptie dalen, terwijl de regering beweerde dat deze steeg. Het kon dus niet zo zijn dat de overspannen economie de schuld was van de particuliere consumptie. Volgens de Goede lag het aan de 'uit de pot gerezen' bedrijfsinvesteringen. Om dit punt kracht bij te zetten haalde hij de woorden van de president van de Nederlandse bank erbij. Die zei dat de particuliere consumptiequote zo laag was dat er niet aan te tornen viel. Verder zei hij dat de regering de economische overbelasting tot staan probeerde te brengen door 'onduidelijk gebruik van teugel en zweep'. Lasten verzwaren en een loonpauze, naast beperking van consumptief krediet.¹⁰⁶ Minister Witteveen probeerde de dag na deze uitspraken nog tegen ze in te gaan door te zeggen dat het consumptievolume was gestegen, maar daar reageerde de Goede alleen op door zijn standpunten te herhalen. Dat het onterecht was dat de particuliere consumptie werd getroffen en dat die niet verantwoordelijk was voor de overspannen economie. Dat was de schuld van de bedrijfsinvesteringen.¹⁰⁷ De eerste keer dat tijdens de algemene beschouwingen het consumptief krediet werd genoemd en dan nog in de negatieve zin. Twee jaar later zou dit genormaliseerd worden.¹⁰⁸ Harmsen, van Boerenpartijafvalligen Groep Harmsen, vond het beperken van het consumptiekrediet maar een lapmiddel. Hij twijfelde aan het effect ervan, net als dat van de loonpauze, op de daadwerkelijke consumptie. Hij vond het onaanvaardbaar.¹⁰⁹

Overbesteding

De partij die het hardst van leer trok tegen het economische beleid was tijdens deze vergadering toch wel de ARP. Kamerlid Bob Goudzwaard oreerde als volgt:

Mijnheer de Voorzitter! In zijn schilderachtig boekje „De Hobbit" heeft de Engelse taalgeleerde Tolkien twee voorwereldlijke figuren laten opdraven - Gollem en Bilbo - die op een gegeven ogenblik elkaar raadsels opgeven. Een van die raadsels wil ik u niet onthouden:

“Stemloos krijt het,
Vleugelloos vliegt het rond,

¹⁰⁵ Handelingen II 1970-1971, 13 oktober, 279.

¹⁰⁶ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 321-322.

¹⁰⁷ Handelingen II 1970-1971, 15 oktober, 382-383, 413.

¹⁰⁸ Jonkers, Milo en Vannerom, 'From Hapless Victims', 125-128.

¹⁰⁹ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 349.

Tandeloos bij het,
Het mompelt zonder mond."

U zult, mijnheer de Voorzitter, intussen begrepen hebben, dat dit op de wind betrekking heeft. Maar naast deze standaardoplossing zijn andere oplossingen mogelijk. Ik zou in dit verband ook de inflatie willen noemen als iets, dat vleugelloos rondvliegt en, hoewel tandeloos, toch fiks weet te bijten.¹¹⁰

Na dit poëtische hoogstandje ging hij verder door te zeggen dat inflatie het gevolg was van een 'overlopende economie'. Investerings, consumptie en overheidsbestedingen stegen allemaal, als je melk te hoog kookt loopt het ook over, aldus Goudzwaard. Overbesteding leidde nu eenmaal tot inflatie.¹¹¹ Het is wel bijzonder dat hij zo hard van leer trok tegen een regering waar zijn eigen partij deel van uitmaakte, aangezien dit het laatste jaar van de regeerperiode van kabinet-de Jong betrof.

Janssen, nog steeds deel van Groep Aarden in deze periode, ging in tegen de opmerkingen uit de hoek van D'66. De particuliere consumptie was zo hoog, dat hij niet wilde dat er meer aan getornd werd door de regering, alleen een bijsturend programma was volgens hem nodig.¹¹² Uit het VVD kamp kwam een wat rustigere beoordeling van de situatie tijdens de algemene beschouwingen van 1970. De particuliere consumptie steeg en het beleid van de regering typeren als bestedingen beperkend was op zijn zachts gezegd overdreven volgens financieel woordvoerder Joekes. Het was volgens hem niet zo dat er 'malaise' voor de deur stond.¹¹³

Overconsumptie

Van Mierlo was treurig gestemd over de staat van de consumptiemaatschappij tijdens de algemene beschouwingen van 1971. Volgens hem moest het consumptiepatroon van burgers echt worden aangepakt, dit was volgens hem een 'onontkoombare conclusie'. Het raakte diep, er moest onderzoek worden gedaan naar een passend instrumentarium om deze situatie te onderzoeken en aan te pakken. Hij zag geen heil in doctrinair staats-socialisme, maar ook niet in het huidige kapitalisme, aangezien dit draaide om ongebreidelde consumptie en expansie. Het was een verspillingseconomie, en om daar iets aan te doen moest er volgens van Mierlo

¹¹⁰ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 340.

¹¹¹ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 340-342.

¹¹² Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 346.

¹¹³ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 344.

ingezet worden op de ontwikkeling van duurzame consumptie.¹¹⁴ Dat waren pittige uitspraken van de fractievoorzitter van een nieuwe partij in de Tweede Kamer. Van Mierlo maakte zich dus duidelijk druk om consumptie om andere redenen dan de inflatieproblematiek. Minister-president Biesheuvel, van ARP huize, vond dat van Mierlo overschatte wat de regering kon doen in de huidige situatie. Vele regeringen waren inmiddels gewaarschuwd over het consumptie en productie patroon, niet alleen die van hem.¹¹⁵ Marcus Bakker liet hier weer iets van zich horen, volgens hem was inflatie een bijzonder gevaar voor loontrekkers.¹¹⁶ Zoals onder het kopje over loonvorming valt te lezen werd door de SGP in deze periode getreurd over het feit dat de regering het belangrijkste wapen tegen inflatie uit handen had gegeven, namelijk het loon en prijs beleid. Inflatie was volgens hen een sociaal kwaad.¹¹⁷ Zo lagen de SGP en CPN nog eens dicht bij elkaar in opvatting. Volgens Vondeling was de betalingsbalans helemaal uit evenwicht en hij zag de particulieren consumptie alleen maar stijgen. De VVD ging nog wat verder door te zeggen dat de consumptie in bedwang gehouden moest worden, om zo iets te doen aan de lonen.¹¹⁸

Steeds meer overeenstemming

Tijdens de algemene beschouwingen van 1972 stelde Den Uyl zich streng op tegenover het beleid van het recent gevormde kabinet-Biesheuvel II na de val van het eerste kabinet dat de naam van premier Biesheuvel droeg. Volgens Den Uyl had het kabinet zich ten doel gesteld het economisch evenwicht te herstellen en de geldontwaarding tegen te gaan, maar hierin werd weinig resultaat geboekt. Nederland was volgens Den Uyl koploper prijsstijgingen voor gezinsconsumptie in de Europese Economische Gemeenschap. De Inflatie moest een halt toegeroepen worden. De gemeenschappelijke voorzieningen daalden terwijl de consumptie vooruit sprong, hier was in zijn ogen sprake van een wanverhouding. Sociale voorzieningen moesten verder verbeterd worden en er moest een einde komen aan de uitholling door inflatie. Werkgelegenheid en bestaanszekerheid werden anders aangetast.¹¹⁹ Tilanus van de CHU redeneerde in dezelfde richting als Den Uyl. Het stelsel van sociale zekerheid leek ondergraven te worden door grote consumptie en te hoge premies.¹²⁰ D'66 wilde een aanzienlijke afremming van particuliere consumptie, dit standpunt werd geuit door Maarten Engwirda. Vanuit de VVD vroeg Joekes zich dan kritisch af hoever deze ambitie ging en hoeveel stijging er dan wel werd toegelaten, maar daar kwam geen echt antwoord op.¹²¹

¹¹⁴ Handelingen II 1971-1972, 12 oktober, 201-202

¹¹⁵ Handelingen II 1971-1972, 14 oktober, 291.

¹¹⁶ Handelingen II 1971-1972, 12 oktober, 237.

¹¹⁷ Handelingen II 1971-1972, 12 oktober, 247.

¹¹⁸ Handelingen II 1971-1972, 13 oktober, 269.

¹¹⁹ Handelingen II 1972-1973, 10 oktober, 186-198.

¹²⁰ Handelingen II 1972-1973, 10 oktober, 209.

¹²¹ Handelingen II 1972-1973, 11 oktober, 246-249.

Vondeling wist dit wel te vatten, hij wilde een verlangzaming van de mogelijkheid tot consumptiestijging. Dit kan worden gezien als een antwoord op de vraag van Joekes, aangezien PvdA en D'66 samen met de PPR in deze periode een schaduwkabinet vormde en de komende verkiezingen ingingen met een stembus akkoord.¹²²

Wanneer later in de beschouwingen van 1972 Den Uyl weer het woord nam zei hij dat de consumptiestijging groter was dan de regering beweerde. Dit was deels aanvaardbaar als het om de consumptie ging van sociale minima, maar verder niet. Dolman, collega PvdA-kamerlid, wees erop dat de consumptie steeg ondanks stijgingen van de premie en belastingdruk.¹²³ Beide heren bleven deze punten maken tijdens deze vergadering. Tijdens de algemene beschouwingen van 1973 sprak Roelof Kruisinga van de CHU zijn verontrusting uit over de gestegen consumptie. Deze partij sloot zich niet aan bij de andere grote christelijke partijen die een kabinet over links vormde met PvdA, PPR en D'66 onder leiding van Den Uyl. Bakker was vooral erg verbaasd, volgens hem steeg de productie wel, maar was er geen reële inkomensstijging. Waar kwam die inflatie dan vandaan?¹²⁴ Willem Drees Junior, partijleider van de PvdA afsplitsing Democratisch-Socialisten 1970 (DS'70) maakte zich om iets anders druk. Op de uitbereiding van het telefonie netwerk werd bezuinigd door het kabinet, dat was een ingreep op de consumentenvrijheid volgens hem. Deze dienst was niet alleen voor rijken.¹²⁵ SGP'er Abma zette zijn tanden in het nieuwe kabinet-Den Uyl. Volgens hem was nivelleren het omzetten van investeringen in consumptie.¹²⁶ Klaas Beuker, fractievoorzitter van de nieuw opgerichte conservatieve Rooms-Katholieke Partij Nederland, promootte het eigen woning bezit als middel tegen consumptie. Sparen was ontzegde consumptie.¹²⁷ Volgens Dolman, van de regerende PvdA, was inflatie niet per definitie slecht. Als alles tegelijk in gelijke verhoudingen stijgt was er niks aan de hand. Pas wanneer er een dynamiek tussen consumptie, productie en loon ontstaat was het giftig en schadelijk voor de consument.¹²⁸ Het is niet al te normatief om te zeggen dat dit wel makkelijk praten is wanneer de eigen partij weer in de regering zit. De laatste die een punt maakt over consumptie is Verbrugh. De overheid had een bestedingsoverschot en hij maakte zich er druk over dat dit slecht was voor de koopkracht van de gulden. Het kabinet verzwakte deze in zijn ogen.¹²⁹

¹²² Handelingen II 1972-1973, 11 oktober, 262.

¹²³ Handelingen II 1972-1973, 12 oktober, 275, 287.

¹²⁴ Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 82, 87.

¹²⁵ Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 93.

¹²⁶ Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 98.

¹²⁷ Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 118.

¹²⁸ Handelingen II 1973-1974, 10 oktober 132.

¹²⁹ Handelingen II 1973-1974 11 oktober, 143.

Ongrijpbare inflatie

Volgens minister Witteveen was het beleid van de regering in 1964 erop gericht om de consumptie te doen dalen, dit bleef bij alle daaropvolgende onderzochte regeringen een belangrijke doelstelling, maar geen daarvan lijken daarin te zijn geslaagd. Kamerlid van de KVP Notenboom vertelde het duidelijkste wat de gedachten hierachter was. Lonen stegen volgens hem harder dan de productiecijfers, daardoor ontstond er inflatie. Deze loon/prijsspiraal was waar hij voor probeerde te waarschuwen. Dit tasterde de koopkracht van de consumenten aan, maar deze link werd niet gelegd door Notenboom. Hij zag de reële lonen wel stijgen, waar Marcus Bakker dat niet zag gebeuren. Dit is een interessante, maar niet voor deze scriptie relevante discussie, het gaat erom dat consumptie in een relatief negatief daglicht werd gezet omdat men bang was voor inflatie. De enige uitzondering hierop lijkt het kabinet-Cals, dat consumptiegroei vooral wilde afremmen om ruimte te maken voor meer sociale middelen, zoals huisvesting en onderwijs. Weinig verbazingwekkend voor een centrum-links kabinet. Vondeling wilde als minister van Financiën geen prikkels geven op het gebied van consumptie. Een relatief neutrale houding tegenover consumptie, tegenover de wens van meer rechts partijen om in te grijpen om de inflatie onder controle te houden. Het onderdeel van het vorige hoofdstuk over lonen toont een soortgelijk beeld aan. De consumptie moest worden aangepakt, in dat geval via de lonen.

Consumptie werd in deze periode dus op een zakelijke manier besproken. Van een juridisch aspect in de debatten over consumptie en consumenten was vrijwel helemaal geen sprake. De economische situatie rondom inflatie leidde het debat wanneer het ging om consumptie. Alleen wanneer een enkele keer wetten op het consumptief krediet ter discussie staan zou je dat als juridisch kunnen zien, maar dat staat in het niet bij de sociaal economische discussie rondom loon, koopkracht en consumptie. De VVD en de grote christelijke partijen veranderden van mening over consumptie als iets dat in bedwang gehouden moest worden via loon politiek of de BTW. De negatieve lading heeft niet te maken met consumptie zelf, maar werd in verband gebracht met de negatieve gevolgen van inflatie. Consumptie werd, op duurzaamheidszorgen van nieuwkomer D'66, niet direct geproblematiseerd op zakelijke gronden. Dit was onderdeel van een stroom nieuwe thema's die de Tweede Kamer in kwam eind jaren zestig en begin jaren zeventig.¹³⁰ Het volgende hoofdstuk gaat in op situaties waar consumptie wel op zichzelf, en moreel, werd verworpen door politieke partijen.

¹³⁰ Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 321-329.

Hoofdstuk 3: Moraliserend

In dit hoofdstuk staat de moralisatie van consumptie centraal. Partijen kunnen consumptie neutraal presenteren of als onderdeel van een moreel vertoog, het eerste en tweede hoofdstuk geven hier een grote hoeveelheid voorbeelden van. Kleinere partijen laten een ander geluid horen in dit debat over consumptie. Zij verwierpen consumptie op morele gronden. Op het eerste gezicht leek dit echt het speelveld te zijn van de kleine christelijke partijen, maar een kleine linkse partij als de PSP kwam opvallend vaak ook met morele vertogen over consumptie. Partijen die, binnen het Nederlandse stelsel haast niet verder van elkaar af kunnen liggen als de GPV en PSP, lijken elkaar wel te kunnen vinden in de morele verwerping van consumptie.

Beernink van de CHU had een andere visie op de situatie rond consumptie. Tijdens de algemene beschouwingen van 1964 hamerde hij erop dat 'prijsbewustzijn' niet de leidraad moest zijn voor alle afwegingen van consumenten. Door alleen daarnaar te kijken werd volgens hem het 'kwaliteitsbewustzijn', vergeten. Volgens hem bestond er het idee dat detailhandel en ambacht uit zijn op verrijking ten koste van de consument. Dit gebeurde volgens hem natuurlijk wel ooit, maar het was zeker niet de norm.¹³¹ Hier werd door Beernink een tegenstelling gemaakt tussen verkopers en kopers, consumenten.¹³² Hij leek in dit geval te kiezen voor de kant van de verkopers. Deze kleine ondernemers werden dus gerepresenteerd tegenover consumenten. Schmelzer liet in hetzelfde jaar een ongeveer gelijk standpunt zien. Zelfstandigen kregen het volgens hem steeds zwaarder met de nieuwe maatregelen.¹³³

Christelijke politici kunnen nog een andere basis hebben om te spreken over consumenten, een moreel verzet. Piet Jongeling van het GPV liet dat duidelijk merken. In zijn woorden: 'We moeten af van die consumentenmentaliteit, van: hoe kunnen wij het nog wat beter krijgen en hoe wordt het allemaal nog wat makkelijker!' Volgens hem stond dit in de weg van het werkelijke centrum van belang, namelijk god.¹³⁴ Het moge duidelijk zijn dat deze partij daarmee laat weten niks te voelen voor consumentenrepresentatie.

De voorgaande voorbeelden geven een duidelijk beeld van hoe er over consumenten en consumptie werd gesproken in deze periode. Gasprijzen, koopkracht en loonvorming zetten de toon. Linkse partijen als de PvdA en CPN trekken hierin in meer en mindere mate met

¹³¹ Handelingen II 1964-1965, 6 oktober, 146.

¹³² Handelingen II 1964-1965, 13 oktober, 226.

¹³³ Handelingen II 1964-1965, 12 oktober, 172.

¹³⁴ Handelingen II 1966-1967, 12 oktober, 189.

elkaar op. De grote christelijke partijen doen dit ook in grote mate, zijn hebben een zakelijk beeld van consumptie, het is een gegeven. Ze zijn het oneens met de linkse partijen, maar niet op morele rondes, meer wanneer het aankomt op het inflatie vraagstuk. De consumptiegroei zien zij als directe aanleiding voor de groeiende inflatie. Daar is de enige reden dat ze iets aan de consumptiegroei willen doen, al dan niet via loonmatiging.

‘Het doel van overheid en volk moet naar mijn mening niet zijn, dat we proberen van Nederland een grote mooie consumptietent te maken!’ Dit citaat van GPV lijsttrekker Jongeling, tijdens de algemene beschouwingen van 1964, zette de toon over hoe zijn partij aankeek tegen de groeiende consumptie in het land. Volgens hem was er een beter doel, namelijk een overvloed creëren voor het ‘God gegeven doel’.¹³⁵ Een dergelijke uitspraak kan niet verder afstaan van een citaat als gegeven in de inleiding van premier Rutte. De GPV veroordeelde de groeiende consumptie sterk op morele gronden, terwijl andere partijen er in ieder geval een stuk zakelijker over spraken of het zagen als een gegeven. Dat laten de voorgaande hoofdstukken wel zien. Tijdens de algemene beschouwingen van 1968 ging Jongeling nog wat verder door een citaat uit het blad van wetenschappelijk bureau Wiardi Beckmanstichting, verbonden aan de PvdA, te halen: ‘Weinig werkende, veel consumerende varkensmens’ als het mensbeeld dat leidend is in het socialisme.¹³⁶ Consumptie en consumenten werden hier dus negatief weggezet en er werd op deze manier afgezet tegen de PvdA.

Begrip voor protest

VVD'er Geertsema zag het anders. Mensen werden mondiger en hadden het materieel beter dan ooit, deze groep verzette zich juist tegen de consumptiemaatschappij zei hij tijdens de algemene beschouwingen van 1969. Deze mensen interesseerden zich veel minder in materie, maar steeds meer in zingeving. Geertsma, om zijn worden te gebruiken, hikte een beetje aan tegen de manier waarop dat ging, maar hij had er wel begrip voor. De overheid moest volgens hem hier meer aandacht aan besteden.¹³⁷ Het is te vaag geformuleerd om dit te zien als een specifieke reactie ergens op, maar het is duidelijk dat hiermee mogelijk een groep als Provo of de hippiebeweging wordt aangeduid. Deze groepen beleefden hun hoogtepunt in eind jaren zestig. Partijen verloren hun kiezersbasis en begonnen daar steeds meer achter te komen en dat te voelen, mensen werden individualistischer.¹³⁸ Daarnaast waren in dat jaar de studentenprotesten en werden in de loop van 1969 alle universiteiten wel een keer bezet. Deze tegenreacties uit de maatschappij haalden met deze uitspraken dus de

¹³⁵ Handelingen II 1964-1965, 7 oktober, 179.

¹³⁶ Handelingen II 1968-1969, 9 oktober, 313.

¹³⁷ Handelingen II 1969-1970, 14 oktober, 250.

¹³⁸ De Rooy, Ons stipje, 244-246.

Tweede Kamer.¹³⁹ Hier werd dus door de VVD begrip geuit voor mensen die het materiele van de consumptiemaatschappij verwierpen. Interessant is dat de enige andere keer dat zoiets direct wordt aangesproken twee jaar later gebeurd tijdens de algemene beschouwingen van 1971. Toen uitte, notabene, SGP-kamerlid Abma begrip en vroeg aandacht voor de vele jonge mensen die zich volgens hem afkeerden tegen de consumentenmaatschappij. Volgens hem kwam dat door dat het weinig perspectief bood, ze waren teleurgesteld in de mooie woorden. Het was volgens Abma een prachtige belofte, tot die als een zeepbel uiteen spatte. Natuurlijk had hij ook een oplossing voor deze mensen, het zal geen verassing zijn dat zij allemaal werkelijk gelukkig werden in het huis van god.¹⁴⁰

Luxe consumptie

Een andere partij die zich keerde tegen wat zij luxeconsumptie noemde is de PSP. Tijdens de algemene beschouwingen van 1970 ageerde Wiebenga tegen zinloze luxebestedingen, het feit dat deze uitgaven er waren was volgens hem bewijs dat er noodzaak was tot meer collectivisatie. CHU'er Van der Mei vroeg zich hierin af of de huidige maatregelen tegen bepaalde vormen van consumptie niet ver genoeg gingen. Wiebenga reageerde erop door te zeggen dat huidig beleid er niet in zal slagen deze consumptie tegen te gaan, waarop van der Mei zich hardop afvroeg of we wel konden vaststellen wat zinloze consumptie is. Op deze tweede vraag antwoordt Wiebenga dat het in ieder geval wel kon bij mensen met een bepaald inkomensniveau om dergelijke zaken te kopen. Daarnaast wees hij op de talloze krantenadvertenties die maar een ding deden, 'uitnodigen geld op grote schaal uit te geven'. Deze uitgaven waren niet urgent als men nog in krotten woonde in Nederland.¹⁴¹ Deze uitwisseling tussen de progressieve PSP en conservatieve CHU legt een duidelijk verschil van prioriteiten bloot. De CHU wilde zich niet branden aan een differentiatie tussen luxe consumptie en nodige consumptie. Bij monde van Wiebenga liet de PSP weten dat ze hier zeker wel toe bereid waren. Hier laat een niet op religieuze grondslag gebaseerde partij zich op een morele grond uit tegen consumptie. Dit is niet op zichzelf uniek, maar gebeurde bij andere partijen andersom. In plaats van ageren tegen luxe-uitgaven ging het de PvdA om de stijgende prijzen van de gezinsconsumptie.¹⁴² Er werd hier dus wel onderscheid gemaakt in verschillende soorten consumptie, maar dan werd de nadruk gelegd op de 'lagere' dagelijkse consumptiegoederen voor het gezin. Dit zonder moreel oordeel over luxegoederen.

¹³⁹ Ibidem, 248-252.

¹⁴⁰ Handelingen II 1971-1972, 10 oktober, 340.

¹⁴¹ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 339.

¹⁴² Bijvoorbeeld handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 324.

De meeste grote partijen leken ook te prefereren niet op morele grond iets te zeggen over consumptie. Alleen KVP'er Notenboom liet zich tijdens de algemene beschouwingen van 1970 nog uit over de morele lading van het financiële beleid. Hij had het dan over de 'consumptieneiging' die bijdroeg aan de inflatie. Al liet hij hier winstmaximalisatie en 'drang tot verbetering van het eigen inkomen' niet onbenoemd.¹⁴³ Hierin werd een combinatie gemaakt tussen een financieel/ neutraal argument en de morele veroordeling van 'consumptieneiging'. Verder ging een grote partij als de KVP niet tijdens de algemene beschouwingen. Hans van Mierlo ging in de jaren zeventig, tijdens de algemene beschouwingen van 1971, daar wel verder op in. Hij sprak van een verspillingseconomie en dat het huidige kapitalisme zorgde voor ongebreidelde consumptie expansie. Verschil met de eerdere moreel geladen kritieken is dat het hier meer gaat over een systeemkritiek en minder op individuele consumptie. Het kapitalisme zorgde voor deze problemen en niet consumenten.¹⁴⁴ Voorbeeld van een meer individuele kritiek is die van GPV kamerlid Verbrugh. Hij lamenteerde over het feit dat er wel een pil is om de seksuele drift te remmen, maar niet een om loondrift te remmen, zoals eerder in de scriptie werd besproken. Hij voegde wel een systematischere kritiek toe tegen reclame. Dat moest meer belast worden, omdat het onvrede wekte bij loontrekkenden.¹⁴⁵ Tijdens de algemene beschouwingen van 1972 had van Mierlo een soortgelijke kritiek, het systeem van consumeren en produceren moest volgens hem op de helling, maar deze keer om milieuoverwegingen.¹⁴⁶ Zijn wensen zijn ongetwijfeld geïnspireerd door de publicatie van *The Limits to Growth* door de Club van Rome eerder dat jaar.

Samenkomende flanken

De algemene beschouwingen van 1973 waren na al deze normatieve opvattingen over consumeren van de voorgaande jaren behoorlijk braaf. Het enige dat aangemerkt kan worden als morele oproep is de wens van de PPR-kamerlid de Gaay Fortman om reclame af te schaffen om consumptie op die manier af te remmen. Het beeld dat hieruit valt op te maken is dat morele vertogen over consumptie, over het algemeen, het speelveld zijn van de kleinere partijen. Een kleine partij als de GPV zet zich steevast af tegen de consumptiemaatschappij. Interessant is dat een behoorlijk linkse partij als de PSP het hier in principe mee eens is, al zullen zij andere alternatieven bieden naast het 'huis van god'. De PSP wilde meer verschil aanbrengen tussen 'normale' of noodzakelijke consumptie en 'luxeconsumptie'. Een partij als de CHU, maar ook de andere grote partijen, zouden zich daar waarschijnlijk nooit aan wagen.

¹⁴³ Handelingen II 1970-1971, 14 oktober, 330.

¹⁴⁴ Handelingen II 1971-1972, 12 oktober, 201-202.

¹⁴⁵ Handelingen II 1971-1972, 13 oktober, 279.

¹⁴⁶ Handelingen II 1972-1973, 10 oktober, 197.

Interessant is wel dat een partij als de VVD wel begrip heeft voor stemmen buiten het parlement die zich tegen de consumptiemaatschappij hebben gekeerd. Dit betekent niet dat er fundamentele voorstellen komen om daar iets mee te doen, maar ze vinden wel dat er ruimte moet zijn voor deze stemmen. Uit SGP hoek komt een soortgelijke analyse over het gebrek aan perspectief dat de consumptiemaatschappij biedt aan deze mensen, maar dan komt de partij met dezelfde oplossing die de GPV biedt wanneer het gaat over consumptie: het huis van god. De grotere partijen hebben een meer zakelijke visie op consumptie, waarschijnlijk aangezien zij door regeringsdeelnamen daarin praktischere overwegingen moesten maken. D'66 maakt na de binnenkomst van deze partij in de Tweede Kamer nog wat bewegingen in de richting van morele kritiek, maar deze was meer gericht op de gevolgen van consumptie (of de 'verspillingseconomie') voor het milieu. Ze zijn dus, zoals de Jong beweert, zeker wel bezig met wat er in de maatschappij gebeurd en is aan het veranderen. De mondiger wordende burgers werden gehoord door de Tweede Kamer.¹⁴⁷

Partijen die vaker de regeringen vormden, zien consumptie dus meer als zakelijk gegeven, waar de kleinere partijen op de beide flanken van het politieke spectrum elkaar kunnen vinden in morele kritiek op consumptie. Consumptie en consumenten zijn hier dus zeker wel onderwerp van debat, maar representatie op deze gronden wordt expliciet verworpen door partijen als de PSP, GPV en SGP. Bij D'66 ligt dat nog wat ingewikkelder, maar zij zitten er ook niet op te wachten gezien de realisatie dat de groei niet eindeloos door kan gaan. Morele verwerping van consumptie bestaat dus in de hele onderzoeksperiode nog in verschillende vormen. Zuinigheid werd daarin dan weer niet expliciet genoemd, dat zit meer in de subtext van de uitspraken van de PSP en D'66. Deze partijen hebben simpelweg andere prioriteiten. Het volgende hoofdstuk zal ingaan op wat deze zaken zeggen over de representatie van consumptie en consumenten in het algemeen in de Tweede Kamer.

¹⁴⁷ De Jong, 'Transfer', 232-233.

Hoofdstuk 4: Een nieuwe doelgroep?

Het laatste inhoudelijke hoofdstuk houdt zich bezig met de vraag of, en op welke manier, consumenten worden vertegenwoordigd door de Kamerleden in deze debatten. Vormen zij een nieuwe doelgroep die kan worden gerepresenteerd of ligt dat nog wat ingewikkelder? De maatschappij veranderde en hoe ging de Kamer daarmee om? Veranderden de opvattingen echt?

De representatieve claim van Sward komt in deze vraagstelling terug. Een oppervlakte analyse van de voorgaande hoofdstukken levert weinig resultaten op wanneer alleen letterlijk wordt gekeken naar een representatieve claim. Alleen Vondeling had het expliciet over representatie in zijn speech tijdens de algemene beschouwingen van 1963 en dan schoof hij de verantwoordelijkheid voor representatie letterlijk naar het ministerie van economische zaken.¹⁴⁸ Dit was vooral gericht op aardgasconsumenten en is het meest letterlijke voorbeeld van een representatieve claim, maar dat is natuurlijk niet de enige manier waarop consumenten al dan niet werden gerepresenteerd in de onderzoeksperiode. Uit de overwegingen die door partijen worden gemaakt kan ook worden opgemaakt wat hun beoogde doelgroepen waren.

Beoogde doelgroepen

De VVD sprak zich begin jaren zestig uit tegen consumentensubsidies, deze moesten volgens hen volledig verdwijnen, zeker als de belastingen op textielproducten en schoenen werden verhoogd.¹⁴⁹ Deze afweging had niks te maken met consumptie, maar alles met het beschermen van de middenstanders. Dat werd niet geëxpliciteerd, maar dat was wel de afweging die werd gemaakt. Zeker wanneer de kritiek van Vondeling werd meegenomen die de consumptiekracht van lagere inkomens wilde beschermen met consumptiesubsidies op brood. De PvdA vond de koopkracht van de consument dus belangrijker dan de positie van de middenstanders. Uit dit soort afwegingen kan worden gehaald waar de beoogde doelgroepen van de partijen liggen, al is dit natuurlijk geen expliciete representatie. Wat wel kan worden gezegd is dat, door het op te nemen voor consumenten, zij deze groepen probeerde te representeren. Dit soort afwegingen werden vrij letterlijk gemaakt. Bijvoorbeeld wanneer de boerenpartij begon over middenstanders en landbouwers wanneer het gaat over de loonvorming. Volgens Koekoek waren het juist deze groepen die geen goed inkomen meer konden verdienen.¹⁵⁰ Hier geldt dus ook dat er andere doelgroepen werden aangesproken dan

¹⁴⁸ Handelingen II 1963-1964, 1 oktober, 36-37, 44.

¹⁴⁹ Handelingen II 1965-1966, 13 oktober, 230.

¹⁵⁰ Handelingen II 1963-1964, 3 oktober, 113-114.

consumenten. De CHU maakte zich bijvoorbeeld ook meer zorgen over de positie van middenstanders dan over consumenten/loontrekkenden.¹⁵¹ Dat soort afwegingen worden op de flanken van de politiek meestal wat sterker gemaakt dan meer richting het midden. De SGP vond bijvoorbeeld dat vrije lonen teveel vrijheid gaven aan werknemers om op te stappen naar andere werkgevers. Dat ging ten koste van kleine ondernemers volgens hen.¹⁵² Hier is de representatieve voorkeur duidelijk.

Zoals in hoofdstuk een en twee al aan bod kwam, zijn partijen als de VVD, KVP, ARP en CHU over het algemeen tevreden met de vrije loonvorming. Tijdens de onderzoeksperiode veranderden zij van positie, door de groeiende inflatieproblematiek, waar zij onder andere de lonen de schuld van gaven. Deze discussie was een continu getouwtrek over de al dan niet verbondenheid van loon aan het consumptiepeil en de mate deze link leidde tot inflatie. De economische veranderingen in deze periode werden dus wel voelbaar, maar wat ze daaraan moesten doen stond constant ter discussie.¹⁵³ De partijen zetten wel ieder hun eigen kanttekeningen. De CHU was bijvoorbeeld voor de vrijeloonvorming, maar wilde wel dat er op werd gelet dat dit niet ten koste ging van de sociale minima. De ARP was juist heel erg voor het minimumloon. De kanttekeningen die door deze partijen werden gezet waren niet verbonden aan consumptie. Daar kwam verandering in wanneer de inflatie bleef stijgen in de loop van de jaren zestig en begin jaren zeventig. Dan werd consumptiebeperking door meerdere partijen, zelf voorvechters van de vrij loonvorming in de VVD, genoemd als reden om iets aan de inflatie te doen. Consumptie was dus iets om onder controle gehouden te worden ten gunste van inflatiebestrijding. Deze partijen wilde dus niet, zoals Mark Rutte in 2013, consumptie stimuleren om zo de economie aan te jagen. Consumptie was voor hen dus een sociaaleconomisch gegeven, niet iets om op te pakken voor stimulatie of representatieve doeleinden.

De PvdA maakte juist de tegenovergestelde beweging in deze periode, de positie van deze partij was meer verbonden aan kabinetsdeelnamen. Tijdens het kabinet-Cals werden er maatregelen genomen die consumptie tegengingen, maar dat lag meer aan het prioriteitsverschil dat dit kabinet had ten opzichte van andere kabinetten. Er kwamen meer investeringen in sociale voorzieningen en belastingen gingen daardoor omhoog. Dit stond los van de inflatieproblematiek, maar was wel een afweging ten nadele van consumentenkoopkracht. Bij het aantreden van kabinet-Den Uyl maakte de PvdA het nog iets bonter in de discussie door te zeggen dat inflatie eigenlijk niet uit maakt als de lonen maar

¹⁵¹ Handelingen II 1968-1969, 8 oktober, 261.

¹⁵² Handelingen II 1967-1968, 12 oktober, 230.

¹⁵³ Aerts, de Liagre Böhl, de Rooy en te Velde, Kleine gebaren, 309-314.

genoeg meestijden.¹⁵⁴ De inflatie werd hier dus niet als groot issue gezien, er speelden andere belangen en overwegen mee voor deze partij. Consumptie werd dus niet gestimuleerd, maar was meer een neutraal gegeven.

De politieke flanken

Partijen die de PvdA op het linkerflank uitdaagden, zoals de PSP, D'66, DS'70 en CPN hadden andere visies op het geheel consumptie tijdens de debatten. Bij de CPN snapten ze überhaupt niet waar de inflatie vandaan kon komen, aangezien volgens hen de productie steeg en de lonen stagneerden.¹⁵⁵ Volgens die logica zou er dus deflatie moeten plaatsvinden. Bij de PSP was er juist grote kritiek op de consumptiemaatschappij en moesten we daar juist vanaf. Luxeconsumptie moest volgens hen aangepakt worden. Zij ging dus weer weg van de inflatieproblematiek, waar de CPN de inflatie nog wel als groot probleem zag. Net als D66, die de 'monetaire' situatie van Nederland tragisch vond. De geldontwaarding was volgens hen een groot probleem, maar net zoals bij de andere partijen ging dit niet om de consumptie. Die zagen zij eerder als probleem rondom het milieu. D'66 wilde iets doen aan de verspilling die hoorde bij de consumptiemaatschappij. D'66 en de PSP waren beide tegen verspilling, maar de eerste om ecologische overwegingen en de tweede meer door economische overwegingen. Voor hen golden de consumenten dus ook niet als een specifieke doelgroep op te verdedigen of representeren tijdens de onderzoeksperiode.

De GPV en SGP hadden soortgelijke kritiek op consumptie als de PSP, daar was consumptie ook verwerpelijk. Zoals al was besproken in hoofdstuk drie verwierpen zij de consumptiemaatschappij meer op religieuze basis. De maximalisatie van winst en de eigen consumptie ten koste van alles was volgens partijen als deze een afleiding van het ware doel in het leven, namelijk het dienen van god. Dit soort grote uitspraken over de consumptiemaatschappij zijn eerder het tegenovergestelde van een representatieve claim zoals bedoeld door Saward. Deze partijen zouden eigenlijk willen dat deze doelgroep niet eens bestond. Daarin is er wel een afwijking met wat de PSP zei over deze zaken. Aangezien zij meer differentiatie wilden tussen verschillende soorten consumptie. D'66 lijkt iets soortgelijks te vinden, met de eerder genoemde milieuoverweging als primaire reden. Hier was dus zeker geen sprake van enige vorm van representatie of een representatieve claim, ze verwierpen het hele concept als geheel en daarmee de doelgroep consument.

¹⁵⁴ Handelingen II 1973-1974, 10 oktober 132.

¹⁵⁵ Handelingen II 1973-1974, 9 oktober, 82, 87.

Alternatieven

De meeste van deze partijen gingen niet in op de inhoudelijke kritiek die leefde in de samenleving op de consumptiemaatschappij. De SGP ging in op groepen in de samenleving die het ook hadden gehad met de consumptiemaatschappij. Volgens hen moest voor deze groepen mensen een alternatief geboden worden. Dat alternatief werd natuurlijk geboden door deze partij, namelijk het huis van god. Hier werd dus een doelgroep aangesproken die zich ook wilde afkeren tegen de consumptiemaatschappij en daarmee tegen consumenten als doelgroep. Of ze het eens waren met het gegeven alternatief dat werd geboden door de SGP valt te betwijfelen, maar dat aspect valt buiten de reikwijdte van deze scriptie. Opvallender is wat de VVD zei over deze groep mensen. De VVD uitte in de late jaren zestig begrip voor deze groep mensen die zich niet thuis voelde in de consumptiemaatschappij. Daar werd wel de kanttekening bij geplaatst dat de manier waarop dit verzet tegen de consumptiemaatschappij werd geuit niet in de smaak viel bij de partij. Toch vonden ze dat er wel moest worden nagedacht over alternatieven. Het gaat te ver om te zeggen dat hier daadwerkelijk sprake is van representatie van deze groepen in de Tweede Kamer die tegen consumptie waren, maar er werd wel meer aandacht aan hen besteed dan aan consumenten. Deze bevinding zeggen natuurlijk niet veel in de absolute zin, maar het is belangrijk om mee te nemen in deze analyse.

Er kan dus niet gezegd worden dat in deze periode na de afschaffing van de geleide loonpolitiek er sprake was van een begin van de representatie van consumenten onder politieke partijen in de Tweede Kamer. Er was wel iets anders gaande. Kritiek op consumptie was niet te vinden in grotere partijen, deze vond meer plaats op de flanken. Links bij D'66 en de PSP, bij klein christelijk rechts bij de GPV en SGP. Zij verwierpen allemaal in meer of mindere mate de consumptiemaatschappij. De grote christelijke partijen, KVP, CHU en ARP waren vrij zakelijk als het ging om consumptie, zij zagen het als een gegeven. Het was er nu eenmaal. De negatieve lading die het voor hen had was niet verbonden aan de consumptie zelf. Deze was verbonden aan de inflatieproblematiek. Zij zagen een directe link tussen consumptie en inflatie. Daar werd door een partij als de CPN openlijk aan getwijfeld en ook de PvdA maakte er niet zo'n probleem van, dus het was niet een universeel geaccepteerde gevolgtrekking. Het gaat voor deze scriptie niet over het waarheidsgehalte van deze oordelen van de partijen, maar het is wel interessant dat dit dus een controversieel vraagstuk was voor de partijen waar ze niet onderling goed uitkwamen en er dus constant debat over was.

Tegenovergestelde beweging

De PvdA was de meest interessante partij op dit vlak, zij maakte de tegenover gestelde beweging. Vondeling ging vroeg in de jaren zestig mee met de christelijke partijen in de wens tot loonmatiging. Bij de kabinetsdeelname aan het kabinet-Cals veranderde dat al. Daar was

de bedoelde daling van de consumptie incidenteel. Alleen verbonden aan het feit dat ze de belastingen wilde verhogen ten goede van nieuwe sociale voorzieningen. Daar kwam uiteindelijk niks van, aangezien dat kabinet de algemene beschouwingen van 1966 niet overleefde. Wanneer Den Uyl het fractievoorzitterschap op zich neemt verandert de positie van de partij weer op dit vlak. Vanaf dat moment gaven zij de investeringen vanuit de private bedrijven daarvan de schuld, niet de consumptie van individuele consumenten. Zoals in hoofdstuk een werd benadrukt was er zelfs een kamerlid van de PvdA die zei inflatie niet erg te vinden, als de lonen maar genoeg meegroeiden. Alleen als ze los van elkaar kwamen te staan was er een probleem in zijn ogen.

Samengevat kan worden gezegd dat consumenten in de loop van de jaren zestig en begin jaren zeventig geen groep was die werd gerepresenteerd door Kamerleden. De grote partijen die de kabinetten vormden in deze periode, De KVP, ARP, CHU, PvdA en VVD zagen het eerder als een zakelijk gegeven. Consumptie was nu eenmaal nodig. Er was een verandering in het debat waar te nemen toen de inflatie een steeds groter probleem bleek te worden. In verschillende mate wilden de christelijke partijen en de VVD de consumptie aanpakken via de lonen, dus stelden ze loonmatigende maatregelen voor. Alleen de PvdA maakte letterlijk een beweging de andere kant op. Van loonmatiging naar totaal geen probleem hebben met de consumptiegroei. Zij zagen de verbinding begin jaren zeventig niet meer tussen consumptie en de inflatie. Deze partijen behandelden de consumptie al met al primair zakelijk. Kleinere partijen op links, CPN, PSP en D'66 hadden andere visies hierop. Zeker de PSP en D'66 wilden, om economische of milieu redenen, consumptie harder aanpakken. De kleine christelijke partijen, de SGP en GPV, waren ook tegen de consumptiemaatschappij, maar dat had vooral te maken met het feit dat zij het zagen als een afleiding van 'het ware pad'.

Conclusie

Debatten rondom consumptie werden vanuit verschillende invalshoeken benaderd door de politieke partijen in deze onderzoeksperiode. Van het zuinigheidsstreven uit de regeerperiode van Drees was geen sprake meer, al betekent dit niet dat het tegenovergestelde de realiteit van de situatie weergeeft. De beantwoording van de deelvragen zal dit duidelijk maken en een aanloop geven voor de beantwoording van de hoofdvraag.

Werden consumentenbelangen op een juridische of sociaaleconomische manier besproken in de Tweede Kamer? Het mag na dit onderzoek overduidelijk zijn dat het sociaaleconomische vlak de toon zet als het gaat om consumptie en consumenten. Een enkele keer ging het over de rechten en plichten rondom consumenten, zoals wanneer de consumptieve leningen werden aangehaald, maar dat stelt niks voor wanneer het wordt afgezet tegen alle debatten in deze periode. Het is wel interessant dat er in deze periode toch wel degelijk veel consumentenwetgeving door de Tweede kamer werd goedgekeurd. Dit heeft dus geen effect gehad op de representatie tijdens de algemene beschouwingen.¹⁵⁶ Consumptie werd al dan niet in verband gebracht met de inflatieproblematiek en dat was een veel belangrijker onderwerp dan de juridische aspecten ervan. De grote partijen in deze periode zetten een primair zakelijke toon wanneer het gaat om consumptie, maar nooit om overwegingen van zuinigheid of exces. Voor hen was het een gegeven.

Welke partijen spraken morele oordelen uit over consumptie? Grote partijen richting het politieke centrum, zoals de KVP, ARP, CHU en PvdA waren relatief neutraal tegenover consumptie, de negatieve lading die het kreeg had vooral te maken met de connectie die werd gemaakt met inflatie. Kleine partijen als PSP, D'66 SGP en GPV vonden elkaar wel in hun negatieve opvattingen over consumptie. De PSP om meer economische en sociale ongelijkheden die leidden tot onnodige luxeconsumptie. Zij wilde deze het liefst zoveel mogelijk aan banden leggen. D'66 wilde iets doen aan het consumptieniveau om milieuoverwegingen. De SGP en GPV waren het er over eens dat de consumptiemaatschappij geen voldoening kon brengen aan de mensen en hadden zo hun eigen ideeën over alternatieven.

werden consumenten gerepresenteerd en was er sprake van een nieuwe doelgroep? Nee, niet direct. Over consumptie werd wel heel veel gedebatteerd in deze periode, zoals de eerste drie hoofdstukken duidelijk laten zien, maar van representatie van consumenten was geen

¹⁵⁶ Van Mierlo, 'Kroonjuwelen', 249-250.

sprake. Zij vormden, in ieder geval in de gekozen onderzoeksperiode, geen nieuwe doelgroep voor de politieke partijen. De *citizen-consumer* waar Van Dam naar zocht is hier nergens te vinden, de belangengroepen kwamen in de algemene beschouwingen ook niet aan bod.¹⁵⁷ Het gebruik van de representatieve claim maakt dat duidelijk, zowel expliciet als impliciet is er van representatie door de partijen amper te spreken in deze periode. Deze groep legde het eerder af tegen andere groepen die door de partijen als belangrijker werden gezien. Het debat over consumptie kende wel grote onenigheid, deze onenigheid was alleen meer verbonden aan de inflatieproblematiek die speelde in de onderzoeksperiode en minder aan consumptie zelf. Dit laat wel zien dat Wim de Jong gelijk heeft wanneer hij toch nog een groot belang legt bij de Tweede Kamer in deze periode als het gaat om dit onderwerp. Het thema consumptie bleef de hele onderzoeksperiode verschillende debatten oproepen in de Tweede Kamer

Vond er een golfbeweging plaats in de onderzoeksperiode van een negatief beeld over consumptie naar een positievere visie? Op het eerste gezicht zeker niet, maar de debatten tonen wel aan dat zaken rondom consumptie door de partijen die kabinetten vormden als een zakelijk gegeven werden besproken. De terughoudendheid en zuinigheid van Drees was nergens in deze debatten terug te vinden, bij de PvdA zeker niet. Het kleine deel van de onderzoeksperiode waar Drees junior met DS'70 in de kamer zat vormde geen uitzondering op het gebrek aan zuinigheidsvisie die leek op die van zijn vader. Partijen als de KVP, CHU, ARP en VVD waren meer neutraal als het aankwam op consumptie, dat was dus wel al een grote beweging van de visie uit de jaren vijftig, maar deze werd wel weer negatiever over de onderzoeksperiode. De groeiende inflatieproblematiek werd door deze partijen verbonden aan de groeiende consumptie die het gevolg was van de groeiende lonen na de afschaffing van de geleide loonpolitiek. Daarmee was het dus al een stuk ingewikkelder dan een simpele verandering van negatieve naar positieve visie op consumptie. Kleinere partijen als de PSP, D'66, SGP en GVP hadden allemaal zeer negatieve visies op consumptie, deze bleven over de onderzoeksperiode wel consistent. Daar was dus ook geen golfbeweging te vinden zoals Kroen dat voor zich ziet. In ieder geval niet binnen de grenzen van dit onderzoek.

De hoofdvraag die in deze scriptie werd behandeld is hoe consumptie werd gerepresenteerd in de Tweede Kamer na het loslaten van de geleide loonpolitiek, tussen 1963 en 1973. Consumptie was op zichzelf in deze periode een relatief neutraal gegeven. Tijdens de meeste debatten die raakten aan consumptie werden de consumptiecijfers zakelijk behandeld. Geen enkele partij wilde in deze periode de consumptie stimuleren of expliciet consumenten representeren. Bij kleine partijen op de linker flank en de kleine christelijke partijen was eerder

¹⁵⁷ Van Dam, 'In search', 151-159.

sprake van het tegenovergestelde, zij verworpen de consumptiemaatschappij en wilden de consumptiecijfers actief aanpakken. Tijdens de onderzoeksperiode werd de visie op consumptie eerder negatiever dan positiever. De groeiende consumptie werd door partijen steeds meer gezien als dé reden van de groeiende inflatie. De loonmatigende maatregelen waartoe werd opgeroepen waren een reactie op de link die werd gezien tussen de groeiende lonen, groeiende consumptie en daarmee groeiende inflatie. Van een golfbeweging in het debat was in de onderzoeksperiode dan ook zeker geen sprake, al moet er wel op gelet worden dit debat niet te essentialiseren, daarvoor waarschuwt Trentmann in zijn onderzoek naar consumentenmaatschappijen zoals in de inleiding al werd aangehaald.¹⁵⁸ Dat betekent niet dat op langere termijn geen beweging is te zien, de zakelijkheid waarmee er over consumptie werd gesproken is al een stap verwijderd van de zuinigheid van de jaren vijftig, maar er is zeker geen sprake van consumptiestimulatie. Het loslaten van de geleide loonpolitiek had wel een grote impact op debatten over consumptie en inflatie doordat veel partijen hier een verband tussen zagen.

Voor vervolgonderzoek is het zeker interessant om te kijken of er later, na de onderzoeksperiode van deze scriptie, misschien wel iets is te vinden dat een golfbeweging suggereert in lijn met de visie van Kroen. De inflatieproblematiek loopt door tot ver na de onderzoeksperiode van deze scriptie, tot in de jaren tachtig. Dat is voor de omvang van deze scriptie onhaalbaar, maar zeker wel interessant om op te pakken. Het stimuleren van consumptie als legitiem economisch middel komt niet uit het niets. Mogelijk vond er daar wel een omslag plaats, aangezien de loonmatigende maatregelen die werden besproken blijkbaar niet hielpen. Inflatie bleef in de hele onderzoeksperiode een probleem voor de politieke partijen en niet alleen in Nederland. Onderzoek over de grenzen, in het Britse, Duitse of Belgische parlement zou ook een mooi vergelijkingskader opleveren. De kans dat hetzelfde onderzoek daar dezelfde resultaten zou opleveren is klein. Voor onderzoek naar representatie van consumptie en consumenten zou het verder ook nog interessant zijn om te kijken naar debatten rondom consumentenwetgeving. Deze debatten bevatten mogelijk meer directe representatie van de politieke partijen en zouden mogelijk ook een verandering van de prioriteiten van de verschillende politieke partijen kunnen blootleggen. Debatten over deze specifieke issues zouden natuurlijk een gedetailleerder beeld kunnen opleveren dan dit onderzoek naar de algemene beschouwingen, waar de grote lijnen van het beleid weer belangrijker zijn. Al wordt representatie in de specifiekere debatten weer van minder groot belang, omdat daar minder naar gekeken wordt door kiezers.

¹⁵⁸ Trentmann, 'The Long History', 110.

Concluderend kan worden gezegd dat consumptie in deze periode een actueel thema was in de debatten van de Tweede Kamer tijdens de algemene beschouwingen, maar dat heeft meer te maken met de inflatieproblematiek die werd verbonden met groeiende consumptiecijfers. Niet met consumenten als een nieuwe doelgroep, daar was de visie op consumptie in de onderzoeksperiode ook nog te negatief voor.

Bibliografie

Aerts, Remieg, de Liagre Böhl, Herman, de Rooy, Herman en te Velde, Henk, Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012 (Amsterdam, 2016).

Bernard, Manin, *The Principles of Representative Government* (1997, Cambridge).

Bootsma, Peter en Hoetink, Carla, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (2006, Nijmegen).

Daalders, Hans en Statesman, Jelle, *Premier en elder staatsman. Willem Drees 1886-1988. De Jaren 1948-1988* (Steenwijk, 2014).

van Dam, Peter, 'Constructing a Modern Society Through "Depillarization". Understanding Post-War', *History as Gradual Change*, *Journal of Historical Sociology*, Vol. 28 No. 3 September 2015.

van Dam, Peter, 'In search of the Citizen-Consumer. Fair Trade Activism in the Netherlands since the 1960s', *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017).

Dols, Chris en van den Bos, Maarten, 'King Consumer. Contested Conceptualisations of the Consumer and the Politics of Consumption in the Netherlands, 1920-1980', *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017).

Jonkers, Joost, Milo, Michael en Vannerom, Johan, 'From Hapless Victims of Desire to Responsibly Choosing Citizens. The Emancipation of Consumers in Low Countries' *Consumer Credit Regulation*, *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017).

de Jong, Wim, 'The Transfer of Parliamentary Ideals to Civil Society in the Netherlands in the 1970s, In: Remieg Aerts, Carla van Baalen, Henk te velde, Margit van der Steen, Marie-Luise Recker (red), *The Ideal of Parliament in Europe since 1800* (2019, Palgrave Macmillan).

Kaal, Harm en Slootjes Daniëlle, 'Introduction: Repertoires or Representation', In: Harm Kaal en Daniëlle Slootjes (red), *New Perspectives on Power and Political Representation from Ancient History to the Present Day Repertoires of Representation* (Leiden, 2019)

Kaal, Harm en van de Griend, Vincent, 'Postwar Popular Politics: Intergrating the Voice of the People in Postwar Political History', In: Harm Kaal en Daniëlle Slootjes (red), *New Perspectives on Power and Political Representation from Ancient History to the Present Day Repertoires of Representation* (Leiden, 2019)

Kroen, Sheryl, 'A Political history of the Consumer', *The Historical Journal*, Vol. 47, No. 3 (September 2004).

Nath, Gisselle, 'Giving Consumers a Political Voice. Organized Consumerism and the Belgian Welfare State, 1957-1981', *Low Countries Historical Review*, Volume 132-3 (2017).

Van Mierlo. Thom, 'Kroonjuwelen voor consumenten in het BW:P geschiedenis van het Nederlandse consumentenrecht', *Tijdschrift voor consumentenrecht en handelspraktijken*, 2018-5.

de Rooy, Piet, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014).

Saward, Michael, 'The Representative Claim', *Contemporary Political Theory*, 2006, 5.

Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen, De Nederlandse cultuur in de Gouden eeuw* (Amsterdam, 1998)

Trentmann, Frank, 'The Long History of Contemporary Consumer Society. Chronologies, Practises, and Politics of Modern Europe', *Archive Für Sozialgeschichte* (49, 2009).

Bronnenlijst

- Handelingen II, 1963- 1964, 1 oktober 1963
- Handelingen II, 1963- 1964, 2 oktober 1963
- Handelingen II, 1963- 1964, 3 oktober 1963
- Handelingen II, 1964- 1965, 6 oktober 1964
- Handelingen II, 1964- 1965, 7 oktober 1964
- Handelingen II, 1964- 1965, 8 oktober 1964
- Handelingen II, 1965- 1966, 12 oktober 1965
- Handelingen II, 1965- 1966, 13 oktober 1965
- Handelingen II, 1965- 1966, 14 oktober 1965
- Handelingen II, 1966- 1967, 11 oktober 1966
- Handelingen II, 1966- 1967, 12 oktober 1966
- Handelingen II, 1966- 1967, 13 oktober 1966
- Handelingen II, 1967- 1968, 10 oktober 1967
- Handelingen II, 1967- 1968, 11 oktober 1967
- Handelingen II, 1967- 1968, 12 oktober 1967
- Handelingen II, 1968- 1969, 8 oktober 1968
- Handelingen II, 1968- 1969, 9 oktober 1968
- Handelingen II, 1968- 1969, 10 oktober 1968
- Handelingen II, 1969- 1970, 14 oktober 1969
- Handelingen II, 1969- 1970, 15 oktober 1969
- Handelingen II, 1969- 1970, 16 oktober 1969
- Handelingen II, 1970- 1971, 13 oktober 1970
- Handelingen II, 1970- 1971, 14 oktober 1970
- Handelingen II, 1970- 1971, 15 oktober 1970
- Handelingen II, 1971- 1972, 12 oktober 1971
- Handelingen II, 1971- 1972, 13 oktober 1971
- Handelingen II, 1971- 1972, 14 oktober 1971
- Handelingen II, 1972-1973, 10 oktober 1972
- Handelingen II, 1972-1973, 11 oktober 1972
- Handelingen II, 1972-1973, 12 oktober 1972
- Handelingen II, 1973-1974, 9 oktober 1973
- Handelingen II, 1973-1974, 10 oktober 1973
- Handelingen II, 1973-1974, 11 oktober 1973